

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ**

**Οι επιπτώσεις της πανδημίας του COVID-19 στην
οικονομία (κλάδοι ξενοδοχείων και εστίασης)**

Μαρία Κόκκορη

Διπλωματική Εργασία υποβληθείσα στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πειραιώς ως μέρος των απαιτήσεων για την απόκτηση Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στην Οικονομική και Επιχειρησιακή Στρατηγική

Πειραιάς, Σεπτέμβριος 2021

**UNIVERSITY OF PIRAEUS
DEPARTMENT OF ECONOMICS**

**MASTER PROGRAM IN ECONOMIC AND BUSINESS
STRATEGY**

**The effects of the COVID -19 pandemic on the economy
(hotel and restaurant industries)**

Maria Kokkori

Master Thesis submitted to the Department of Economics of the University of Piraeus in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Economic and Business Strategy

Piraeus, Greece , September 2021

Αφιέρωση

Αφιερώνω,
Τη διπλωματική αυτή εργασία στην οικογένεια μου, ως το ελάχιστο ευχαριστώ απέναντι
στην ανιδιοτελή τους υποστήριξη.

Ευχαριστίες

Για τη διεκπεραίωση της παρούσας Διπλωματικής Εργασίας, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς την επιβλέπουσα καθηγήτρια κ. Ιωάννα Κοκορέ για τη συνεργασία και την πολύτιμη συμβολή της στην ολοκλήρωση της, για την εμπιστοσύνη και τη στήριξη που μου έδειξε. Της είμαι ευγνώμων για τη βοήθεια της και της παρατηρήσεις της κατά τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας μου.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, τους φίλους μου Μιχαήλ και Γεωργία που ήταν δίπλα μου και με βοήθησαν.

Περίληψη

Η Διπλωματική στοχεύει στη διερεύνηση των επιπτώσεων της πανδημίας του COVID-19 στην ελληνική οικονομία εστιάζοντας στα αποτελέσματα των κλάδων των ξενοδοχείων και της εστίασης σε σχέση με την κρίση του 2008. Οι κλάδοι που άντεξαν κατά την κρίση του 2008, όπως ο τουρισμός, οι μεταφορές, και τα ξενοδοχεία επιβαρύνθηκαν σημαντικά κατά την υγειονομική κρίση του COVID-19.

Κατόπιν της ανάλυσης των δεδομένων που συλλέχθηκαν από αξιόπιστες βάσεις δεδομένων όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΟΟΣΑ, η Eurostat, και άλλες, κατέστη απολύτως σαφές ότι πανδημία του κορονοϊού έχει προκαλέσει σημαντικές μεταβολές στα επιχειρηματικά μοντέλα των επιχειρήσεων και στον τρόπο εργασίας των εργαζομένων (τηλεργασία, μειωμένο ωράριο κλπ.).

Δεδομένης της μετάδοσης του κορονοϊού από άνθρωπο σε άνθρωπο, ο τουρισμός και η εστίαση είναι δύο κλάδοι που επηρεάστηκαν περισσότερο από άλλους καθώς ο φόβος της μετάδοσης είναι πολύ ισχυρότερος από τον φόβο της οικονομικής αποτυχίας που ήταν κυρίαρχος στην κρίση του 2008.

Τα ευρήματα της συγκριτικής ανάλυσης δείχνουν ότι ο κλάδος των ξενοδοχείων έδειξε αντοχή τόσο κατά την κρίση του 2008 όσο και κατά την τρέχουσα πανδημία. Αντιθέτως, ο κλάδος της εστίασης (ταβέρνες, εστιατόρια, καφετέριες) επηρεάστηκε πολύ περισσότερο από την πανδημία καθώς υπέστη και το μεγαλύτερο lockdown σε διάρκεια.

Λέξεις-κλειδιά: Κρίση 2008, πανδημία, COVID-19, υγειονομική κρίση, επιπτώσεις, ελληνική οικονομία

Abstract

The Dissertation aims to investigate the effects of the COVID-19 pandemic on the Greek economy by focusing on the results of the hotel and catering sectors in relation to the 2008 crisis. Industries that survived the 2008 crisis, such as tourism, transport, and hotels, suffered significantly during the COVID-19 health crisis.

After analyzing the data collected from reliable databases such as the World Bank, the OECD, Eurostat, and others, it became clear that the coronavirus pandemic has caused significant changes in business models and the way employees work (telework, part-time, etc.).

Given the transmission of coronavirus from person to person, tourism and catering are the two sectors most affected as the fear of contamination is much stronger than the fear of financial failure that prevailed in the 2008 crisis.

The findings of the comparative analysis show that the hotel industry showed resilience during both the 2008 crisis and the current pandemic. On the contrary, the catering industry (taverns, restaurants, cafes) was much more affected by the pandemic as it suffered the biggest lockdown in duration.

Keywords: Crisis 2008, pandemic, COVID-19, health crisis, effects, Greek economy

Πίνακας Περιεχομένων

<i>Αφιέρωση</i>	iii
Ευχαριστίες.....	iv
Περίληψη	v
Abstract.....	vi
Πίνακας Περιεχομένων.....	vii
Κατάλογος Διαγραμμάτων	ix
Κατάλογος Πινάκων	x
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
2. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2008	4
2.1 Η έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008.....	4
2.2 Εξάπλωση της οικονομικής κρίσης του 2008 στην Ευρώπη	6
2.3 Εξέλιξη και επιπτώσεις της κρίσης του 2008 στην ελληνική οικονομία.....	10
2.3.1 <i>Ενδογενείς αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης</i>	10
2.3.2 <i>Εξωγενείς αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης</i>	13
2.3.3 <i>Εξάπλωση της κρίσης του 2008 στην ελληνική οικονομία</i>	14
2.3.4 <i>Επιπτώσεις της κρίσης του 2008 στην ελληνική οικονομία</i>	17
3. Η ΚΡΙΣΗ COVID-19	22
3.1 Η έναρξη της κρίσης COVID-19	22
3.2 Εξάπλωση της κρίσης COVID-19 στην Ευρώπη και επιπτώσεις.....	23
3.3 Επιπτώσεις της κρίσης COVID-19 στην ελληνική οικονομία.....	27
4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	31
4.1 Ερευνητικό σχέδιο	31
4.2 Η μέθοδος Balanced Scorecard.....	31
4.3 Δείκτες απόδοσης (KPIs).....	32
4.4 Συλλογή και επεξεργασία δεδομένων.....	33
5. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	34
5.1 Ομοιότητες μεταξύ της κρίσης του 2008 και της κρίσης COVID-19	34
5.2 Διαφορές μεταξύ της της κρίσης του 2008 και της κρίσης COVID-19	36
5.3 Επιπτώσεις των εξεταζόμενων κρίσεων στον κλάδο των ξενοδοχείων.....	41
5.4 Επιπτώσεις των εξεταζόμενων κρίσεων στον κλάδο της εστίασης.....	52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	58
6.1 Γενικά συμπεράσματα	58

6.2	Περιορισμοί έρευνας.....	60
6.3	Προτάσεις για μελλοντική έρευνα.....	60
	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	61

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 2-1 TED spread (1986 - 2016)	7
Διάγραμμα 2-2 Spread συμβολαίων ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (CDS).....	8
Διάγραμμα 2-3 Ελλάδα: Εξέλιξη του χρέους (1980-2010)	11
Διάγραμμα 2-4 Ελλάδα: Εξέλιξη ΑΕΠ (1980-2010).....	12
Διάγραμμα 2-5 Αποδόσεις των ελληνικών έναντι των γερμανικών 10ετών ομολόγων (1998-2010)	14
Διάγραμμα 2-6 Χρέος της Γενικής Κυβέρνησης %ΑΕΠ, Δημόσιο έλλειμμα/πλεόνασμα %ΑΕΠ (2008–2016)	18
Διάγραμμα 2-7 Τραπεζικές αποταμιεύσεις (2009–2016) χωρίς αλλοδαπούς	20
Διάγραμμα 2-8 Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών % ΑΕΠ, Περιφερειακές οικονομίες (2008-2016)	21
Διάγραμμα 2-9 Ανεργία, ανεργία νέων, πληθωρισμός, Ελλάδα, (2008-2016)	21
Διάγραμμα 3-1 Ρυθμός ΑΕΠ σε ΗΠΑ και ΕΕ (Q1 2019 – Q2 2021)	24
Διάγραμμα 3-2 Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σε επιλεγμένους τομείς, ΕΕ27	25
Διάγραμμα 3-3 Δυνητική τηλεργασία και πραγματική τηλεργασία ανά κλάδο, ΕΕ, 2018	26
Διάγραμμα 3-4 Δείκτης επιχειρηματικής εμπιστοσύνης, Ελλάδα (μηνιαία στοιχεία 2021)	29
Διάγραμμα 5-1 Δείκτης Αβεβαιότητας της Παγκόσμιας Οικονομικής Πολιτικής.....	34
Διάγραμμα 5-2 Ποιες βιομηχανίες έπληξε κυρίως ο COVID-19	39
Διάγραμμα 5-3 Πρόβλεψη 2020 - Διεθνείς αφίξεις τουριστών, κόσμος (% μεταβολή)	40
Διάγραμμα 5-4 Πρόβλεψη 2020 – Τουριστικές εισπράξεις, κόσμος (% μεταβολή).....	40
Διάγραμμα 5-5 Μεταβολή προσφοράς ξενοδοχείων (2000-2007 & 2007-2015)	43
Διάγραμμα 5-6 Καθαρά ποσοστά πληρότητας δωματίων, Ελλάδα (2012-2019).....	44
Διάγραμμα 5-7 Βασικά οικονομικά μεγέθη ελληνικών ξενοδοχείων (2008-2015)	45
Διάγραμμα 5-8 Μέση κατανάλωση ανά είδος κράτησης, Ελλάδα (2008-2016).....	45
Διάγραμμα 5-9 Μηνιαία εξέλιξη διανυκτερεύσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη (2020).....	51
Διάγραμμα 5-10 Εκτιμώμενη ανάκαμψη τουριστικής αγοράς ανά χώρα	52

Κατάλογος Πινάκων

Πίνακας 2-1 Δημοσιονομικό έλλειμμα περιφερειακών οικονομιών ONE (1980-2010).....	15
Πίνακας 2-2 Αξιολόγηση πιστοληπτικής ικανότητας της Ελλάδας από του οίκους αξιολόγησης (2004-2010).....	16
Πίνακας 2-3 Χρέος και αναλογία στο ΑΕΠ (2008-2016)	19
Πίνακας 3-1 Κατάσταση COVID-19 στις χώρες της ΕΕ, 20 Σεπ. 2021.....	23
Πίνακας 3-2 Δείκτης οικονομικού κλίματος, Ελλάδα και ΕΕ (μηναία στοιχεία 2021)	28
Πίνακας 4-1 Παράμετροι Balanced Scorecard	32
Πίνακας 5-1 Δείκτης S&P 500 κατά τις δύο κρίσεις.....	35
Πίνακας 5-2 Εξέλιξη προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων, Ελλάδα (2000-2007)	42
Πίνακας 5-3 Εξέλιξη προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων, Ελλάδα (2007-2015)	42
Πίνακας 5-4 Εξέλιξη προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων, Ελλάδα (2005-2018)	43
Πίνακας 5-5 Δείκτης κύκλου εργασιών υπηρεσιών διαμονής (2015-2018).....	46
Πίνακας 5-6 Σύνοψη απόδοσης ξενοδοχειακού κλάδου, κρίση 2008 και κρίση COVID-19 με το Balance Scorecard	56
Πίνακας 5-7 Σύνοψη απόδοσης κλάδου εστίασης, κρίση COVID-19 με το Balance Scorecard	57

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τρέχουσα παγκόσμια κρίση υγείας που προκλήθηκε από την πανδημία του κορονοϊού έχει ήδη προκαλέσει οικονομική κρίση, καθιστώντας μια πρόκληση όχι μόνο για μεμονωμένες εθνικές οικονομίες, αλλά για ολόκληρη την παγκόσμια οικονομία. Η απότομη συρρίκνωση της ανάπτυξης που προκαλείται από τα μέτρα ελέγχου της εξάπλωσης του ιού έχει μειώσει την παραγωγή, την απασχόληση, την προσφορά και τη ζήτηση (Barrett et al., 2021). Από την πλευρά της προσφοράς, το lockdown μείωσε την αποτελεσματική παραγωγική ικανότητα. Μερικές επιχειρήσεις βίωσαν επίσης χαμηλότερη παραγωγικότητα επειδή έπρεπε να αναδιοργανώσουν την παραγωγή για την αύξηση της φυσικής απόστασης μεταξύ των εργατών. Ωστόσο, τα μέτρα κατά της πανδημίας επηρέασαν την προσφορά σε άλλους τομείς μέσω των συνδέσμων στα δίκτυα παραγωγής (Baqaee and Farhi, 2020). Από την πλευρά της ζήτησης, η μείωση συνδέεται με τον περιορισμό στην κίνηση των καταναλωτών και την αύξηση των προληπτικών αποταμιεύσεων εν μέσω αυξημένης αβεβαιότητας, ιδίως σε νοικοκυριά και επιχειρήσεις με περιορισμένη ρευστότητα. Σε πολλές περιπτώσεις σημειώθηκαν απολύσεις για τη μείωση των δαπανών της επιχείρησης με αποτέλεσμα την περαιτέρω μείωση των ιδιωτικών δαπανών (Guerrieri et al., 2020).

Σύμφωνα με διάφορους αναλυτές (Goldfarb and Tucker, 2019, Brenner, 2018, Körner et al., 2018), η κρίση COVID-19 ενδέχεται να αλλάξει την μορφή της παγκοσμιοποίησης. Οι παλιοί, αναποτελεσματικοί οικονομικοί θεσμοί και μηχανισμοί θα αποτελέσουν παρελθόν, αφήνοντας χώρο για νέες πρακτικές, μέσω της επιτάχυνσης της διαδικασίας ψηφιοποίησης. Από την άλλη πλευρά, η αναδιαμόρφωση του τομέα των υπηρεσιών έχει ήδη αρχίσει να απελευθερώνει τις εργασιακές σχέσεις, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι η ενσωμάτωση νέων τεχνολογικών προόδων και εξελίξεων στην οικονομία έχει συχνά αρνητικό αντίκτυπο στις κοινωνικές σχέσεις (Dachs, 2018).

Εμπειρική μελέτη (Dokov et al., 2020) εξετάζει τις αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας του κορονοϊού στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και διαπιστώνει ότι τα μέτρα περιορισμού της πανδημίας έχουν επηρεάσει αρνητικά όλες τις ευρωπαϊκές οικονομίες ανάλογα με τα επιμέρους χαρακτηριστικά, όπως το μέγεθος της οικονομίας και το πόσο ισχυρή είναι. Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται ότι οι τρέχουσες διαδικασίες που σχετίζονται με τον COVID είναι ζωτικής σημασίας για την πρόβλεψη υψηλότερων μελλοντικών κινδύνων. Όπως εξηγούν οι Stojkoski et al. (2020), η υιοθέτηση κοινωνικών και οικονομικών μέτρων

που αποσκοπούν στην πρόληψη των επιπτώσεων κρίσεων όπως η πανδημία COVID-19 θα πρέπει να σχετίζεται με τη μείωση της διάδοσης της νόσου και τη βελτίωση των πτυχών της δημογραφικής δομής και του φυσικού περιβάλλοντος μίας χώρας.

Αναφορικά με την ελληνική οικονομία, η πρώτη εκτίμηση των επιπτώσεων της πανδημίας είναι ότι το 69% του συνολικού κύκλου εργασιών των ελληνικών επιχειρήσεων επηρεάστηκε άμεσα από την πανδημία COVID-19 ως αποτέλεσμα των περιορισμών ή/και της παύσης των δραστηριοτήτων τους. Επιπλέον, ο αντίκτυπος της πανδημίας είναι πολύ ισχυρότερος στις βιομηχανίες υψηλής προστιθέμενης αξίας, όπως οι μεταφορές, η διαμονή και η εστίαση, συμβάλλοντας στη μείωση του ΑΕΠ (Grant Thornton, 2020).

Η παρούσα διπλωματική διερευνά τις επιπτώσεις της πανδημίας του COVID-19 στην ελληνική οικονομία εστιάζοντας στα αποτελέσματα των κλάδων των ξενοδοχείων και της εστίασης σε σχέση με την κρίση του 2008. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία που παρουσιάζεται στα επόμενα κεφάλαια, οι κλάδοι που άντεξαν κατά την κρίση του 2008, όπως ο τουρισμός, οι μεταφορές και τα ξενοδοχεία επιβαρύνθηκαν σημαντικά κατά την υγειονομική κρίση του COVID-19.

Η μεθοδολογία προβλέπει την εφαρμογή του balanced scorecard ανά εξεταζόμενο κλάδο (ξενοδοχεία και εστίαση) και ανά περίοδο (2008-2018 και 2019-2020).

Η δομή της Διπλωματικής είναι η ακόλουθη:

Το Κεφάλαιο 2 εξετάζει τις αιτίες της έναρξης της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008, την εξάπλωση της στην Ευρώπη και την εξέλιξη της σε κρίση χρέους της ελληνικής οικονομίας. Παρουσιάζονται οι ενδογενείς και εξωγενείς αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης, ο τρόπος που η κρίση εξαπλώθηκε στην ελληνική οικονομία, και οι επιπτώσεις της στο μακροοικονομικό περιβάλλον.

Το Κεφάλαιο 3 παρουσιάζει την έναρξη της κρίσης COVID-19, το πώς εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και τον τρόπο που έχει επηρεάσει και εξακολουθεί να επηρεάζει την ελληνική οικονομία.

Το Κεφάλαιο 4 παρουσιάζει τη μεθοδολογία με το ερευνητικό σχέδιο, τη μέθοδο balanced scorecard, και τους προτεινόμενους δείκτες προς εξέταση.

Το Κεφάλαιο 5 πραγματοποιεί συγκριτική ανάλυση μεταξύ των δύο κρίσεων, παραθέτοντας ομοιότητες και διαφορές. Επιπλέον, συγκρίνει τους δύο εξεταζόμενους κλάδους - ξενοδοχείων και εστίασης – για να διαπιστώσει τις επιπτώσεις των δυο κρίσεων.

Το Κεφάλαιο 6 ολοκληρώνει το έργο με τα συμπεράσματα, τους περιορισμούς της έρευνας, και τις προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

2. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ 2008

2.1 Η έναρξη της οικονομικής κρίσης του 2008

Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, που προήλθε από τις προηγμένες οικονομίες, έπληξε έντονα τον υπόλοιπο κόσμο, με ορισμένες αναπτυσσόμενες χώρες να επηρεάζονται ιδιαίτερα. Ωστόσο, ο αντίκτυπος στην οικονομική δραστηριότητα ποικίλλει σε μεγάλο βαθμό από χώρα σε χώρα. Σε μία πρώτη εκτίμηση, αυτό μπορεί να αντικατοπτρίζει διαφορές στην έκθεση και την ευπάθεια στις πραγματικές και χρηματοπιστωτικές ανησυχίες που προέρχονται από τα χρηματοπιστωτικά κέντρα, αλλά και ετερογένεια στα μακροοικονομικά και θεσμικά πλαίσια καθώς και στις εφαρμοζόμενες πολιτικές (Berkmen et al., 2012).

Η κρίση ξεκίνησε στις ΗΠΑ με την κατάρρευση της αγοράς ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων στις αρχές του 2007, έπειτα από μία μεγάλη έκρηξη στην αγορά των κατοικιών και ως αποτέλεσμα μίας διαρκούς ανόδου των επιτοκίων για περίοδο δύο ετών. Σύμφωνα με τους Rose and Spiegel (2010), βασικοί επεξηγηματικοί παράγοντες της κρίσης του 2008 είναι παράγοντες που σχετίζονται με τις πολιτικές και τις συνθήκες του χρηματοπιστωτικού συστήματος, την εκτίμηση των τιμών περιουσιακών στοιχείων σε ακίνητα και αγορές μετοχών, τις διεθνείς ανισορροπίες, την επάρκεια συναλλαγματικών διαθεσίμων, τις μακροοικονομικές πολιτικές και τα θεσμικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά των οικονομιών. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Bordo (2008) αναφέρει ότι οι αιτίες της κρίσης περιλαμβάνουν σημαντικές ρυθμιστικές αλλαγές, χαλαρή εποπτεία, χαλάρωση των κανονικών προτύπων δανεισμού και παρατεταμένη περίοδο αφύσικα χαμηλών επιτοκίων δανεισμού. Οι αθετήσεις σε στεγαστικά δάνεια εξαπλώθηκαν στις επενδυτικές τράπεζες και εμπορικές τράπεζες των ΗΠΑ και σε όλο τον κόσμο μέσω ενός περίτεχνου δικτύου παραγώγων, αλλά και στην πραγματική οικονομία μέσω της πιστωτικής κρίσης και της κατάρρευσης της αγοράς μετοχών.

Όπως εξηγεί ο Arner (2009), ο υπερβολικός δανεισμός και οι επενδύσεις ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους μέσω μίας σειράς δομών συναλλαγών που προέρχονταν από καλά κατανοητές τεχνικές τιτλοποίησης. Ουσιαστικά, η τιτλοποίηση είναι μια δομή συναλλαγών στην οποία τα δάνεια συγκεντρώνονται ως εχέγγυο που βασίζεται στην έκδοση κυρίως χρεωστικών τίτλων. Η τιτλοποίηση επιτρέπει στις τράπεζες να μετατρέψουν τις μελλοντικές

ταμειακές ροές από τις αποπληρωμές των δανείων σε μια τρέχουσα δεξαμενή αξίας κεφαλαίου, που μπορεί στη συνέχεια να χρησιμοποιηθεί για την υποστήριξη περαιτέρω δανεισμού. Προκειμένου αυτή η διαδικασία να είναι αποτελεσματική, απαιτεί επενδυτές πρόθυμους να αγοράσουν τους τίτλους που προκύπτουν. Στην τυπική δομή συναλλαγής, το εχέγγυο μεταφέρεται σε ξεχωριστή νομική οντότητα (όχημα ειδικού σκοπού, special purpose vehicle, SPV) -που εκδίδει με τη σειρά της τους τίτλους που αγοράζουν οι επενδυτές και χρησιμοποιεί τα έσοδα από την πώληση χρεογράφων για την αγορά του συνόλου των εξασφαλίσεων από τον εντολέα.

Παρά το γεγονός ότι η τιτλοποίηση επιτρέπει την κατανομή των κινδύνων σε μια ευρύτερη ομάδα επενδυτών, μειώνοντας έτσι το κόστος δανεισμού για τον τελικό δανειολήπτη και τον κινδύνου αντισυμβαλλομένου στα υποκείμενα δάνεια, έχει τη δυνατότητα να παρέχει σημαντικά κίνητρα για κατάχρηση, κάτι που συνέβη κατά κόρον κατά την πιστωτική κρίση του 2008. Επιπλέον, η αποτελεσματική μεταβίβαση του κινδύνου βασίζεται στη σωστή ανάλυση κινδύνου του υποκείμενου περιουσιακού στοιχείου. Από το 2007, πολλοί τίτλοι που είχαν βαθμολογία AAA είχαν υποβαθμιστεί, αντανακλώντας το γεγονός ότι όλοι οι ενδιαφερόμενοι υποτίμησαν τον πραγματικό κίνδυνο σε αυτούς τους τίτλους. Ως αποτέλεσμα, πολλοί κάτοχοι ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων, τα οποία προηγουμένως θεωρούνταν σχετικά μονωμένες επενδύσεις, καταστράφηκαν μέσω της τιτλοποίησης (Baily et al., 2008).

Η κατάρρευση σημαντικού μέρους των υποθηκών στεγαστικών δανείων υψηλού κινδύνου (subprime mortgages) παρήγαγε αποτελέσματα διασποράς σε όλο τον κόσμο μέσω των τιτλοποιημένων ενυπόθηκων παραγώγων στα οποία ομαδοποιήθηκαν αυτά τα στεγαστικά δάνεια, των ισολογισμών επενδυτικών τραπεζών και hedge funds που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι μεταξύ υποθηκών και μακροπρόθεσμων τίτλων προερχόμενων από τιτλοποίηση (asset backed securities) (Ospina and Uhlig, 2018). Η αβεβαιότητα για την αξία των χρεογράφων αυτών αύξησε την αβεβαιότητα σχετικά με την ευρωστία των πιστωτικών αγορών και οδήγησαν στο πάγωμα της διατραπεζικής αγοράς δανεισμού τον Αύγουστο του 2007.

Η κρίση επιδεινώθηκε τον Μάρτιο του 2008 με τη διάσωση της επενδυτικής τράπεζας Bear Stearns, από την JP Morgan, η οποία υποστηρίχθηκε από κεφάλαια της Ομοσπονδιακής Τράπεζας (Federal Reserve, FED). Η διάσωση δικαιολογήθηκε με την αιτιολογία ότι η έκθεση της Bear Stearns σε κίνδυνο αντισυμβαλλομένου ήταν τόσο εκτεταμένη που θα ακολουθούσε μια χειρότερη κρίση αν δεν είχε σωθεί (Shorter, 2008). Το επόμενο σημαντικό γεγονός ήταν η

διάσωση και μερική κρατικοποίηση των αφερέγγυων Fannie Mae και Freddie Mac τον Ιούλιο του 2008 καθώς ήταν καθοριστικής σημασίας για τη λειτουργία της αγοράς στεγαστικών δανείων (Frame et al., 2015).

Η κατάσταση χειροτέρευσε τον Σεπτέμβριο του 2008 όταν το Υπουργείο Οικονομικών και η Fed άφησαν την επενδυτική τράπεζα Lehman Brothers να καταρρεύσει, αποθαρρύνοντας την πεποίθηση ότι όλα τα αφερέγγυα ιδρύματα θα διασωθούν σε μια προσπάθεια να αποτραπεί ο ηθικός κίνδυνος. Υποστηρίχθηκε ότι η Lehman Brothers ήταν σε χειρότερη κατάσταση από την Bear Stearns, αλλά με λιγότερη έκθεση σε κίνδυνο αντισυμβαλλομένου. Ακολούθησε η διάσωση και εθνικοποίηση του ασφαλιστικού κολοσσού AIG για την αποτροπή πιθανών συστημικών συνεπειών από τα συμβόλαια ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (credit default swaps, CDs) σε περίπτωση κατάρρευσης (Ball, 2016).

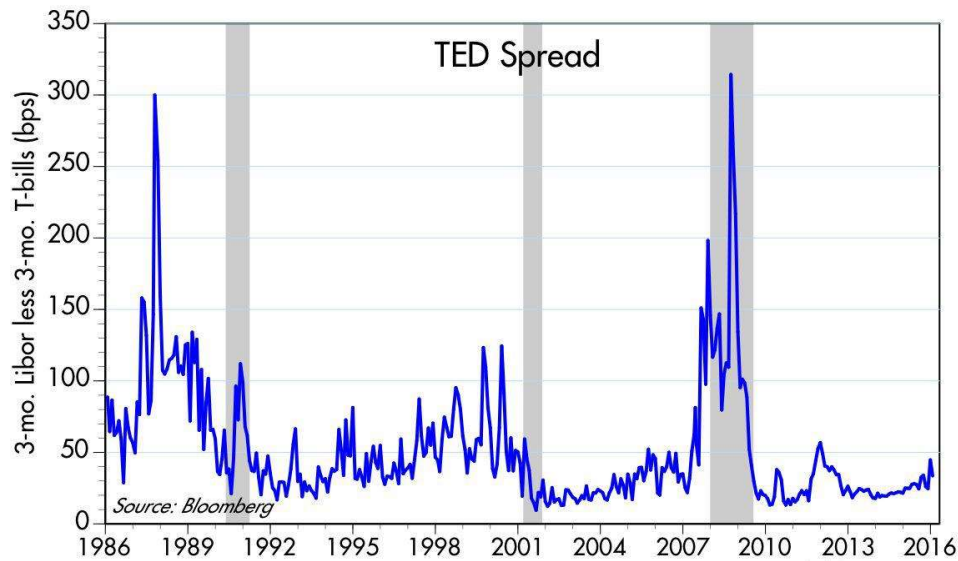
Οι συνέπειες της πτώχευσης της Lehman Brothers οδήγησαν σε κρίση ρευστότητας, παγκόσμια πιστωτική κρίση και συντριβή της χρηματιστηριακής αγοράς καθώς οι επενδυτές κατακλύστηκαν από το φόβο ότι καμία τράπεζα δεν ήταν ασφαλής (De Haas and Van Horen, 2012).

2.2 Εξάπλωση της οικονομικής κρίσης του 2008 στην Ευρώπη

Στις αρχές Οκτωβρίου 2008 η κρίση εξαπλώθηκε στην Ευρώπη και στις αναδυόμενες αγορές καθώς η παγκόσμια διατραπεζική αγορά έπαψε να λειτουργεί. Ο Χαρδούβελης (2011) υπογραμμίζει ότι η κρίση οφείλεται σε πολλούς παράγοντες, οι οποίοι επίδρασαν συνδυαστικά και πολλαπλασιαστικά, οδηγώντας σε έναν κύκλο χρεοκοπιών και πτώσεων των τιμών των περιουσιακών στοιχείων σε παγκόσμιο επίπεδο, και κυρίως στην Ευρώπη. Τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα άρχισαν σταδιακά να αντιλαμβάνονται ότι τα περιουσιακά τους στοιχεία που βασίζονταν σε στεγαστικά δάνεια subprime δεν είχαν την αξία που πίστευαν, η τιμολόγηση του κινδύνου ήταν λανθασμένη, και ήταν πρακτικά αδύνατο να εκτιμηθεί η πραγματική αξία των δανείων αυτών μέσα σε ένα περιβάλλον κατάρρευσης των αγορών σημαντικής μείωσης των διατραπεζικού δανεισμού.

Όπως δείχνει το Διάγραμμα 2-1, το TED spread (δηλαδή η διαφορά μεταξύ του τριμήνου ομολόγου του Δημοσίου και του τριμήνου LIBOR που βασίζεται σε δολάρια ΗΠΑ) αυξήθηκε πάνω από 300 μονάδες βάσης στο απόγειο της οικονομικής κρίσης του 2008, μια ένδειξη ότι

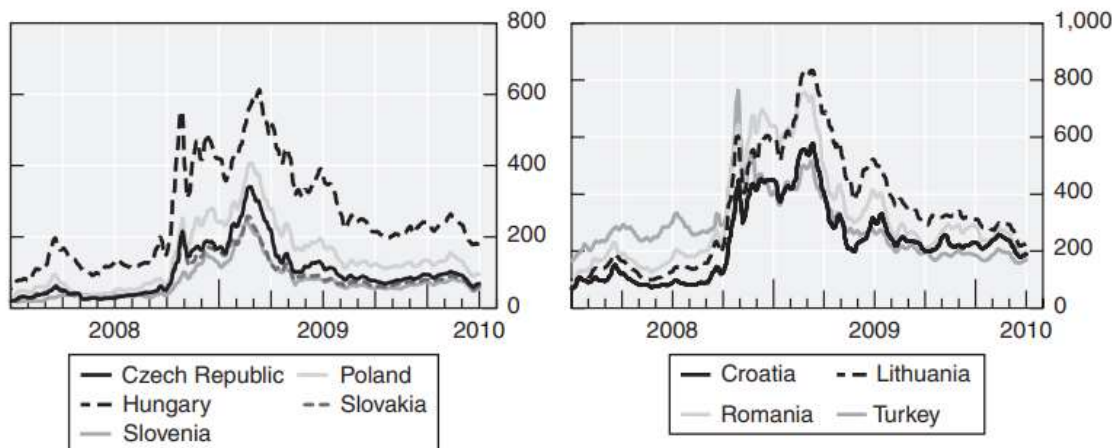
ο κόσμος φοβόταν ότι περισσότερες τράπεζες θα καταρρεύσουν μετά την αποτυχία της Lehman Brothers. Το ίδιο είχε συμβεί στα τέλη του 1987 λόγω της ασιατικής νομισματικής κρίσης που απείλησε ολόκληρο το τραπεζικό σύστημα στο εξωτερικό.

Διάγραμμα 2-1 TED spread (1986 - 2016)

Πηγή: Grannis (2016)

Στην Ευρώπη, οι χώρες με μεγαλύτερες εξωτερικές ανισορροπίες, κυρίως πρώην οικονομίες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, επηρεάστηκαν ιδιαίτερα καθώς μέσα σε λίγες εβδομάδες τα spread τους τριπλασιάστηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις, αντανakλώντας σε μεγάλο βαθμό τα κλιμακούμενα προβλήματα στη νομισματική αγορά. Σε συγκρίσιμες αναδυόμενες αγορές στην Ασία και τη Λατινική Αμερική τα spread διευρύνθηκαν αρχικά κατά ποσά παρόμοια με αυτά των χωρών της με υψηλά εξωτερικά ελλείμματα, αλλά στη συνέχεια μειώθηκαν πιο γρήγορα και σε χαμηλότερα επίπεδα. Στις αγορές ασφάλισης πιστώσεων, τα spread των συμβολαίων ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (CDS) ήταν κρατικά ομόλογα υπερχρεωμένων χωρών όπως η Κροατία, η Ουγγαρία, η Ρουμανία και η Τουρκία, και διπλασιάστηκαν μέσα σε λίγες ημέρες στις 400-750 μονάδες βάσης. Τα spreads CDS αυξήθηκαν επίσης απότομα - αν και σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα για τη Σλοβενία, τη Σλοβακία, και την Τσεχική Δημοκρατία, αποδεικνύοντας ότι υπήρξε μεταβίβαση της κρίσης στις αγορές αυτές εκείνη την εποχή (Διάγραμμα 2-2).

Διάγραμμα 2-2 Spread συμβολαίων ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης (CDS)

Πηγή: Mihaljek (2010)

Εμπειρική έρευνα (Xiao et al., 2018) υιοθετεί ένα εξελικτικό πλαίσιο για τη μελέτη της βιομηχανικής ανθεκτικότητας στις ευρωπαϊκές χώρες και την αξιολόγηση του βαθμού στον οποίο η ικανότητα των οικονομιών να αναπτύξουν νέες βιομηχανικές εξειδικεύσεις επηρεάστηκε από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 2008. Συγκρίνοντας τα επίπεδα ανθεκτικότητας την περίοδο 2004-2008 και 2008-2012, δηλαδή πριν και μετά από τη μεγάλη οικονομική αναστάτωση, η μελέτη διαπιστώνει ότι αρκετές ευρωπαϊκές χώρες εμφάνισαν ανθεκτικότητα, ειδικά στην είσοδο βιομηχανιών έντασης γνώσης μετά την κρίση. Ωστόσο, οι ευρωπαϊκές περιφέρειες διαφέρουν σημαντικά ως προς την ικανότητά τους να δημιουργούν νέες βιομηχανικές διαδρομές μετά την κρίση του 2008.

Οι Ferreira et al. (2019) εξετάζουν τη σχέση μεταξύ των τιμών του πετρελαίου και των χρηματιστηριακών αγορών προκειμένου να κατανοηθεί το πόσο επηρεάζονται οι αγορές από αυτό το σημαντικό περιουσιακό στοιχείο. Τα στοιχεία κάθε είδους αλληλεξάρτησης είναι σημαντικά επειδή οι επενδυτές θα μπορούσαν να έχουν πρόσθετες πληροφορίες σχετικά με την εξέλιξη αυτών των ειδών περιουσιακών στοιχείων. Αναλύοντας τον συντελεστή συσχέτισης μεταξύ τιμής πετρελαίου και 20 διαφορετικών χρηματιστηρίων πριν και μετά την κρίση του 2008, οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι πριν από την κρίση οι συσχετίσεις ήταν χαμηλές, αλλά αυξήθηκαν μετά την κρίση, η οποία θα μπορούσε να νοηθεί ως αύξηση της σχέσης μεταξύ των τιμών του πετρελαίου και των χρηματιστηριακών αγορών.

Αυτό είναι ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα επειδή δείχνει ότι η έκθεση των χρηματοπιστωτικών αγορών στις διακυμάνσεις των τιμών του πετρελαίου αυξήθηκε μετά την κρίση.

Η συνολική εικόνα είναι ότι η κορύφωση της κρίσης τον Οκτώβριο του 2008 ανάγκασε τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να διασώσουν πιθανές προβληματικές τράπεζες, αναλαμβάνοντας ένα σημαντικό μερίδιο των χρεών των αποτυχημένων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων. Επιπλέον, ακολούθησαν επεκτατικές δημοσιονομικές και νομισματικές πολιτικές μαζί με μια σειρά συμπληρωματικών προγραμμάτων τόνωσης και προγραμμάτων διάσωσης προκειμένου να αυξηθεί η συνολική ζήτηση και να διασφαλιστεί ότι οι ευρωπαϊκές οικονομίες δεν θα πέσουν σε βαθιά ύφεση (Verick and Islam, 2010). Από την άλλη πλευρά, η κρίση χρέους δημιούργησε ερωτήματα σχετικά με τη βιωσιμότητα του χρέους και το μέλλον του ευρώ ως κοινού νομίσματος. Το κύριο μειονέκτημα που αποδόθηκε στο ευρώ ήταν η μειωμένη ευελιξία προσαρμογής στις ασύμμετρες διαταραχές λόγω της απώλειας της ανεξαρτησίας νομισματικής πολιτικής και της δυνατότητα χρήσης του μέσου συναλλαγματικής ισοτιμίας για την αλλαγή των όρων συναλλαγών προκειμένου να αποκατασταθεί εξωτερική και εσωτερική ισορροπία (Gibson et al., 2014).

Σχετικά με τα περιθώρια επιτοκίου, μπορούν να αποδοθούν στην κερδοσκοπία, αλλά οι ρίζες του προβλήματος βρίσκονταν στα δημόσια οικονομικά των χωρών της ευρωπαϊκής περιφέρειας, τα οποία επιδεινώθηκαν δραματικά λόγω της οικονομικής αναταραχής. Πιο συγκεκριμένα, ο δείκτης ακαθάριστου χρέους/ΑΕΠ αυξήθηκε σε όλες τις οικονομίες της ΟΝΕ κατά την περίοδο 2007-2010 αλλά όχι με συμμετρικό τρόπο: αυξήθηκε κατά 62,3% στην Ιρλανδία, κατά 38,2% στην Ελλάδα και κατά 36,3% στην Ισπανία. Αυτές ήταν οι μεγαλύτερες αυξήσεις του δείκτη ακαθάριστου χρέους/ΑΕΠ στην ευρωζώνη. Ως εκ τούτου, έγινε σαφές ότι η οικονομική αναταραχή του 2008 είχε σημαντικές συνέπειες για τη δημοσιονομική πολιτική στις οικονομίες της ευρωζώνης, αφού οι κυβερνήσεις οι χώρες της ΟΝΕ παρείχαν μεγάλα χρηματικά ποσά στο εγχώριο τραπεζικό σύστημα προκειμένου να σταθεροποιηθεί. Επιπλέον, υιοθέτησαν αντικυκλικά μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής για να εξομαλύνουν τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης (Grammatikos and Vermeulen, 2012).

Εν κατακλείδι, η διασύνδεση μεταξύ αγορών αποκαλύπτεται έντονα σε περιόδους κρίσης, όταν η μετάδοση των σοκ από τη μια αγορά στην άλλη ενισχύονται από συχνά ακραίες αντιδράσεις της αγοράς. Η ομαδοποίηση των κρίσεων από το 2007 παρουσίασε ένα μοναδικό πεδίο για να τεκμηριώσει μια τέτοια διασύνδεση. Η αγορά ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων

στις ΗΠΑ πυροδότησε την τραπεζική κρίση του 2008, η οποία μετατράπηκε σε παγκόσμια ύφεση. Μια σειρά από προγράμματα διάσωσης του χρηματοπιστωτικού τομέα το 2008 πυροδότησε μια πλήρη κρίση κρατικού χρέους στην Ευρώπη με αποτέλεσμα ο πιστωτικός κίνδυνος, ο οποίος ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτος στις ανεπτυγμένες οικονομίες πριν από το 2007, να γίνει μείζον μέλημα (Kräussl et al., 2016).

2.3 Εξέλιξη και επιπτώσεις της κρίσης του 2008 στην ελληνική οικονομία

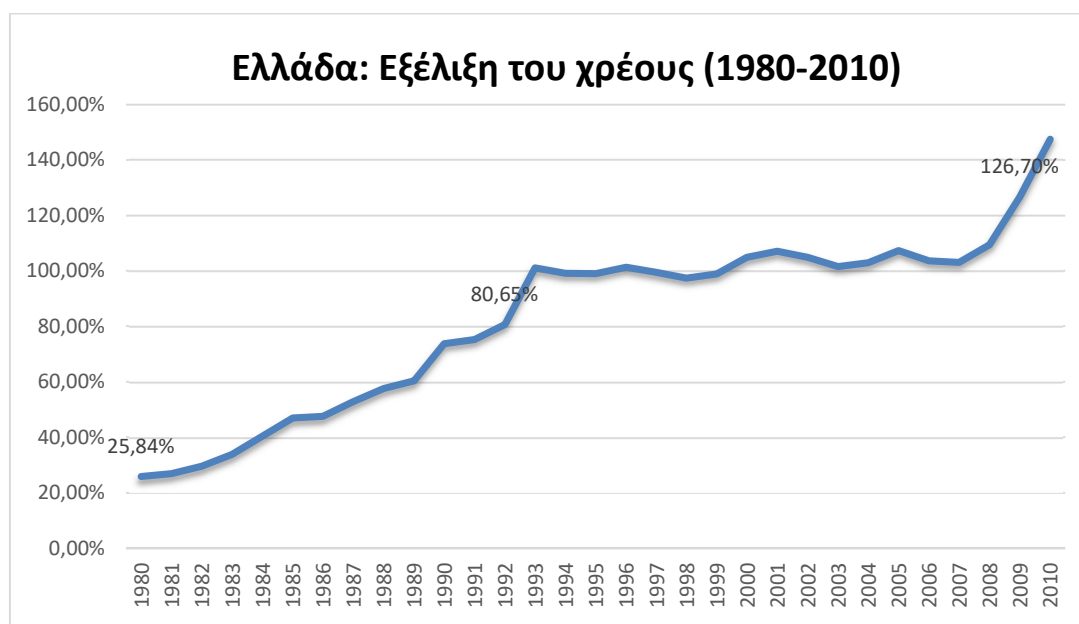
Ένας αριθμός παραγόντων συνέβαλαν στη δημοσιονομική κρίση που βίωσε η Ελλάδα από τον Οκτώβριο του 2009. Μερικοί από αυτούς τους παράγοντες είναι ενδογενείς και σχετίζονται με τη δομή της ίδιας της ελληνικής οικονομίας, τις παρατεταμένες μακροοικονομικές ανισορροπίες που αντιμετωπίζει, και το πρόβλημα αξιοπιστίας της μακροοικονομικής πολιτικής. Άλλοι παράγοντες είναι εξωγενείς και συνδέονται με τις επιπτώσεις της χρηματοπιστωτικής αναταραχής και το χρονοδιάγραμμα της αντίδρασης της Ευρώπης στην ελληνική δημοσιονομική κρίση. Οι ακόλουθες ενότητες εξετάζουν εν συντομία τις εσωτερικές αιτίες της επιδείνωσης της δημοσιονομικής κρίσης της ελληνικής οικονομίας και τους εξωτερικούς παράγοντες που συνέβαλαν στην ελληνική δημοσιονομική κρίση.

2.3.1 Ενδογενείς αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η συνεχής διεύρυνση των δημοσίων ελλειμμάτων σε συνδυασμό με τη μείωση της εξωτερικής ανταγωνιστικότητας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιδείνωση της δημοσιονομικής θέσης της ελληνικής οικονομίας. Οι αυξημένες δημόσιες δαπάνες οδήγησαν σε δραματική αύξηση των απαιτήσεων δανεισμού και σε υψηλά επίπεδα συσσωρευμένου δημόσιου χρέους (Bryant κ.α., 2002).

Το Διάγραμμα 2-3 αναφέρει την εξέλιξη του δημόσιου χρέους από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 έως το 2010. Παρατηρούμε σαφώς ότι ο δείκτης χρέους/ΑΕΠ ήταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο, περίπου 26%, στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Τα εγκαίνια της σοσιαλιστικής κυβέρνησης ανέδειξαν τη νέα εποχή στην ελληνική δημοσιονομική στάση με την εφαρμογή ενός οικονομικού προγράμματος που βασίστηκε κυρίως στην πρόκληση εισοδήματος του μέσου όρου των ελληνικών νοικοκυριών μέσω εκτεταμένου δανεισμού από τις αγορές. Αυτός ο δανεισμός ήταν πλήρως εξορθολογισμένος σε υψηλότερα επίπεδα κατανάλωσης σε μια

προσπάθεια να αυξηθεί το επίπεδο της διαβίωσης των νοικοκυριών. Αυτή η διαδικασία τροφοδοτήθηκε επίσης από τις εισερχόμενες ροές κεφαλαίου από την ΕΕ με τη μορφή γεωργικών επιδοτήσεων και από τη χρηματοδότηση των υποδομών στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών σύγκλισης και συνοχής της ην ΕΕ. Ωστόσο, από το 1981 και μετά, ο δείκτης χρέους/ΑΕΠ αυξάνεται σταδιακά φθάνοντας το 101,14% το 1993 και το 147,50% το 2010. Σε σχετική μελέτη, οι Makrydakis et al. (1999) έδειξαν χρησιμοποιώντας δεδομένα για την περίοδο 1958-1995 ότι η ελληνική κυβέρνηση δεν κατάφερε να ικανοποιήσει τον διαχρονικό προϋπολογισμό και, συνεπώς, το δημόσιο το χρέος αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα μη βιώσιμο. Ισχυρίζονται επίσης ότι το πρόβλημα της μη βιωσιμότητας του χρέους οφείλεται σε ενδογενείς παράγοντες και ως εκ τούτου, θα πρέπει να ληφθούν μέτρα προκειμένου να αποφευχθεί η προοπτική της ενδεχόμενης αφερεγγυότητας.

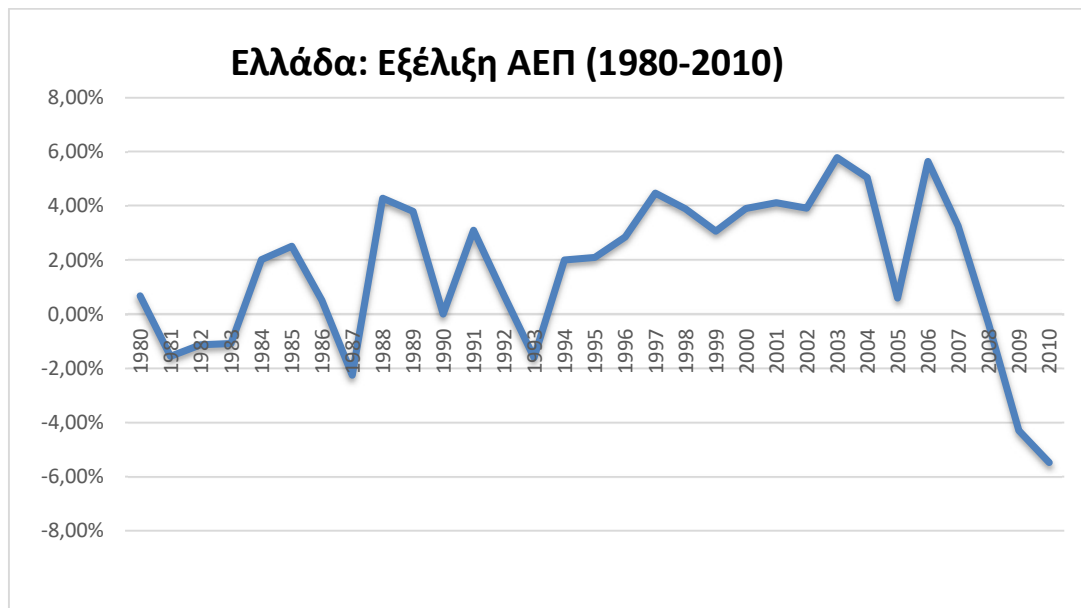
Διάγραμμα 2-3 Ελλάδα: Εξέλιξη του χρέους (1980-2010)

Πηγή: *Country Economy (2021)*

Η έλλειψη της απαραίτητης δημοσιονομικής εξυγίανσης όταν η Ελλάδα παρουσίαζε υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης σε σχέση με τη συνεχή ψευδή αναφορά δημοσιονομικών δεδομένων¹ υπονόμωσαν την αξιοπιστία της ελληνικής κυβέρνησης. Η μείωση της

¹ Στα μέσα Οκτωβρίου 2009, η νεοεκλεγείσα κυβέρνηση ανακοίνωσε ότι το δημοσιονομικό έλλειμμα για το 2009 εκτιμάται σε 12,7% του ΑΕΠ, ενώ η προηγούμενη κυβέρνηση υποστήριζε τον Σεπτέμβριο του 2009 ότι το έλλειμμα δεν θα ήταν μεγαλύτερο από 6,5% του ΑΕΠ

ανταγωνιστικότητας από την είσοδο στην ΟΝΕ οδήγησε σε ένα επίμονο έλλειμμα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών. Τα αυξημένα «δίδυμα ελλείμματα» μαζί με την έλλειψη διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στο εσωτερικό σχετικά με την ευελιξία της αγοράς εργασίας, την κοινωνική ασφάλιση και τον ανταγωνισμό στην αγορά, υποχρέωσαν την Ελλάδα να εκδώσει νέα ομόλογα με σύντομες περιόδους λήξης και σε υψηλότερα επιτόκια σε σύγκριση με τα Γερμανικά ομόλογα (Κατσίκας κ.α., 2018). Αυτό οδήγησε σε σημαντικές αυξομειώσεις του ρυθμού ανάπτυξης της οικονομίας την περίοδο 1980-2010 (Διάγραμμα 2-4).

Διάγραμμα 2-4 Ελλάδα: Εξέλιξη ΑΕΠ (1980-2010)

Πηγή: World Bank (2021)

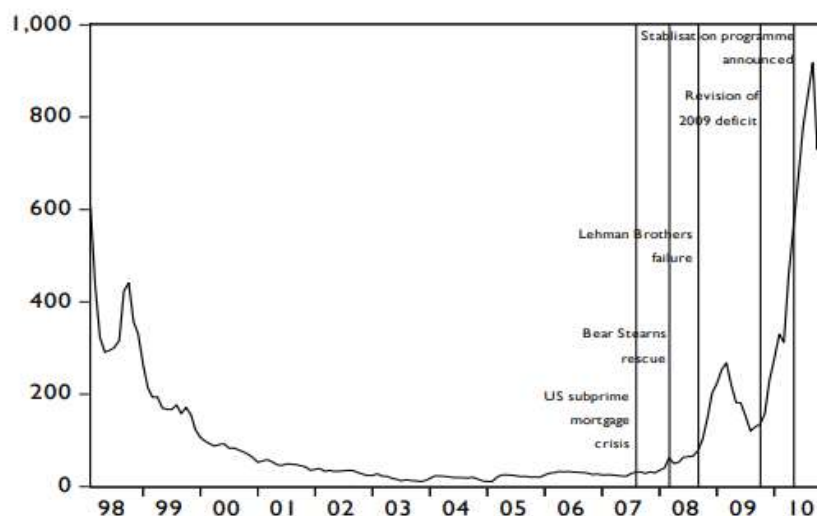
Η ικανότητα της ελληνικής κυβέρνησης να μεταφέρει το χρέος της αμφισβητήθηκε λόγω της αντίληψης από τις διεθνείς αγορές κεφαλαίου ότι υπήρχε υψηλή πιθανότητα κρατικής αθέτησης. Πράγματι, στις αρχές του 2010, η Ελλάδα κινδύνευσε να αθετήσει το δημόσιο χρέος της, αναγκάζοντας τους αξιωματούχους της ΕΕ, της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) να συμφωνήσουν ότι μια ανεξέλεγκτη ελληνική αθέτηση χρέους θα μπορούσε να πυροδοτήσει μια μεγάλη κρίση. Τον Μάιο του 2010, ανακοίνωσαν ένα μεγάλο πακέτο οικονομικής βοήθειας για την Ελλάδα (Πρώτο Μνημόνιο) και η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε για εκτεταμένες οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Αυτά τα μέτρα απέτρεψαν την χρεοκοπία της Ελλάδας, αλλά ένα χρόνο αργότερα, η οικονομία

συρρικνώθηκε απότομα, οδηγώντας στην υπογραφή μίας δεύτερης σειράς μέτρων αντιμετώπισης κρίσεων τον Ιούλιο του 2011 (Δεύτερο Μνημόνιο) (Nelson et al., 2011).

2.3.2 Εξωγενείς αιτίες της ελληνικής δημοσιονομικής κρίσης

Ένα βασικό ζήτημα είναι ότι κυβερνήσεις της Ευρωζώνης απέτυχαν να δώσουν ένα σαφές μήνυμα που να δείχνει την ετοιμότητά τους στην υποστήριξη της Ελλάδας, ενώ η δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα κλιμακωνόταν. Ωστόσο, δεν υπάρχει τίποτα στη Συνθήκη του Μάαστριχτ που να εμποδίζει ένα κράτος μέλος ή όλα τα κράτη μέλη της ΕΕ να βοηθήσουν μια χώρα σε οικονομική δυσκολία, μεμονωμένα ή με την υποστήριξη εξωτερικού φορέα. Πιο συγκεκριμένα, το άρθρο 100, τμήμα 2 της Συνθήκης του Μάαστριχτ αναφέρει ότι «όταν ένα κράτος μέλος αντιμετωπίζει δυσκολίες ή απειλείται σοβαρά από επιπτώσεις που προκαλούνται από φυσικές καταστροφές ή έκτακτα περιστατικά πέραν του δικού του ελέγχου, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, αποφασίζοντας με ειδική πλειοψηφία κατόπιν πρότασης της Επιτροπής, μπορεί να χορηγήσει, υπό ορισμένους όρους, κοινοτική οικονομική βοήθεια στο ενδιαφερόμενο κράτος μέλος» (European Union, 1992). Λόγω αυτών των διαφωνιών μεταξύ των χωρών της ΕΕ, οι αγορές υπέθεσαν ότι η σιωπηρή εγγύηση για το ελληνικό χρέος από άλλες χώρες της ΕΕ έχει αποσυρθεί. Ταυτόχρονα υπήρχαν ορισμένες ασάφειες σχετικά με τα κριτήρια επιλεξιμότητας των ομολόγων του ελληνικού δημοσίου που εμφανίστηκαν ως εγγύηση στην παροχή ρευστότητας. Αυτές οι συζητήσεις δημιούργησαν προβλήματα στα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα που κατείχαν ομόλογα του ελληνικού δημοσίου (European Commission, 2020).

Ένας άλλος εξωγενής παράγοντας που συνέβαλε στην αστάθεια της ελληνικής οικονομίας ήταν η έλλειψη κεφαλαίων αλληλεγγύης σε επίπεδο ΕΕ. Η ΕΕ είναι νομισματική ένωση και έχει κοινή νομισματική πολιτική που έχει οριστεί σε υπερεθνικό επίπεδο αλλά η οικονομική πολιτική (δημοσιονομικές πολιτικές, μισθολογικές πολιτικές, κοινωνικές πολιτικές, πιστωτικοί κανονισμοί κ.λπ.) είναι ευθύνη των εθνικών φορέων χάραξης πολιτικής. Όταν υπάρχει κρίση στην περιφέρεια της ΕΕ, δεν υπάρχει μηχανισμός προσαρμογής για την αντιμετώπιση μιας τέτοιας κρίσης σε υπερεθνικό επίπεδο. Η έλλειψη ευρωπαϊκής αλληλεγγύης αναπόφευκτα αντικατοπτρίζεται στη διεύρυνση των ελληνικών spreads από τα γερμανικά ομόλογα. Όπως φαίνεται, από το 2008 και μετά, τα spreads των ελληνικών ομολόγων από τα αντίστοιχα γερμανικά 10ετή ομόλογα κορυφώνονται ανεξέλεγκτα (Διάγραμμα 2-5).

Διάγραμμα 2-5 Αποδόσεις των ελληνικών έναντι των γερμανικών 10ετών ομολόγων (1998-2010)

Πηγή: Gibson et al. (2012)

2.3.3 Εξάπλωση της κρίσης του 2008 στην ελληνική οικονομία

Η ελληνική κρίση φαίνεται να σχετίζεται με τουλάχιστον τρεις βασικούς παράγοντες. Πρώτον, η κύρια ευθύνη για την ελληνική κρίση χρέους ανήκει στις ελληνικές κυβερνήσεις και τη διαίωσιση ενός ανίσχυρου πολιτικού συστήματος που δημιούργησε μια διαρκή κακή διαχείριση της εγχώριας οικονομίας, αυξάνοντα το δημόσιο χρέος σε ποσοστό πολύ υψηλότερο από τον μέσο όρο της ευρωζώνης (Markantonatou, 2013). Από οικονομική άποψη, η ελληνική κρίση οφείλεται στα υψηλά ελλείμματα, την αύξηση του δημόσιου χρέους και την παραμέληση των κανόνων της ΕΕ, όμως αυτά ήταν αποτέλεσμα της διαχρονικής «πελατειακής» κουλτούρας ως αδιαμφισβήτητο δομικού στοιχείου της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Η πολιτική διαχείριση της κρίσης αποδείχθηκε ανεπαρκής οδηγώντας τη χώρα σε παρατεταμένη και σοβαρή πολιτική κρίση (Lyrintzis, 2011). Η λύση του ελληνικού προβλήματος μακροπρόθεσμα ήταν ο επανασχεδιασμός της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Βραχυπρόθεσμα, η προσπάθεια αύξησης της ρευστότητας ήρθε με τη μορφή τριετούς πακέτου διάσωσης 110 δισ. ευρώ που χρηματοδοτήθηκε από την ΕΕ και το ΔΝΤ (Μιχοπούλου, 2014).

Δεύτερον, οι χρηματοπιστωτικές αγορές και ιδίως οι οργανισμοί αξιολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας δεν προέβλεψαν την κρίση των στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ το 2007 με αποτέλεσμα να αναζητούν με υπερβολικό τρόπο την αποκάλυψη πιθανών κρίσεων

δημόσιου χρέους. Η Ελλάδα, αλλά και άλλες περιφερειακές οικονομίες της ΟΝΕ (Ιρλανδία, Ισπανία, Πορτογαλία) ήταν οι φυσικοί στόχοι αυτής της προσπάθειας λόγω των διαχρονικά υψηλών δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2-1, ο μέσος όρος των δημοσιονομικών ελλειμάτων των περιφερειακών οικονομιών της ευρωζώνης είναι ιδιαίτερα υψηλός την περίοδο 2008-2010, ενώ και την περίοδο 2004-2010 το δημοσιονομικό έλλειμα είναι υψηλότερο του -6% σε Ελλάδα (-9,17%), Ισπανία (-69,71%), και Πορτογαλία (-6,34%).

Πίνακας 2-1 Δημοσιονομικό έλλειμμα περιφερειακών οικονομιών ΟΝΕ (1980-2010)

	Ελλάδα	Ιρλανδία	Ισπανία	Ιταλία	Πορτογαλία
1988	-9,57%	-4,10%	-3,50%	-10,54%	-4,32%
1989	-11,83%	-2,16%	-3,08%	-10,90%	-3,49%
1990	-13,22%	-2,71%	-4,01%	-11,09%	-6,83%
1991	-9,58%	-2,81%	-4,71%	-11,04%	-7,93%
1992	-10,59%	-2,85%	-4,39%	-10,05%	-5,20%
1993	-11,39%	-2,64%	-7,09%	-9,71%	-8,06%
1994	-8,43%	-1,85%	-6,50%	-8,79%	-7,37%
1995	-9,70%	-2,10%	-6,79%	-7,20%	-5,20%
1996	-8,20%	-0,20%	-5,86%	-6,60%	-4,70%
1997	-6,10%	1,40%	-3,86%	-3,00%	-3,70%
1998	-6,30%	2,10%	-2,62%	-3,00%	-4,40%
1999	-5,80%	3,50%	-1,24%	-1,80%	-3,00%
2000	-4,10%	4,90%	-1,16%	-2,40%	-3,20%
2001	-5,50%	1,00%	-0,45%	-3,20%	-4,80%
2002	-6,00%	-0,50%	-0,32%	-2,90%	-3,30%
2003	-7,80%	0,30%	-0,38%	-3,20%	-5,70%
2004	-8,80%	1,30%	-0,11%	-3,50%	-6,20%
2005	-6,20%	1,60%	1,23%	-4,10%	-6,10%
2006	-5,90%	2,80%	2,12%	-3,60%	-4,20%
2007	-6,70%	0,30%	1,89%	-1,30%	-2,90%
2008	-10,20%	-7,00%	-4,57%	-2,60%	-3,70%
2009	-15,10%	-13,90%	-11,28%	-5,10%	-9,90%
2010	-11,30%	-32,10%	-9,53%	-4,20%	-11,40%
M.O. (1988-2010)	-8,62%	-2,42%	-3,31%	-5,64%	-5,46%
M.O. (2004-2010)	-9,17%	-6,71%	-2,89%	-3,49%	-6,34%
M.O. (2008-2010)	-12,20%	-17,67%	-8,46%	-3,97%	-8,33%

Πηγή: Country Economy (2021α)

Η πιστοληπτική ικανότητα της ελληνικής οικονομίας υποβαθμίστηκε συνολικά 10 φορές μέσα στο 2009, και εννέα φορές μέσα στο 2010, ενώ το 2008 η προοπτική της οικονομίας ήταν σταθερή, το 2007 θετική και το 2004 σταθερή (Πίνακας 2-2). Το 2010, οι διαδοχικές υποβαθμίσεις από τους οίκους αξιολόγησης οδήγησε στην αποχώρηση της Ελλάδας από τις διεθνείς αγορές ομολόγων.

Πίνακας 2-2 Αξιολόγηση πιστοληπτικής ικανότητας της Ελλάδας από του οίκους αξιολόγησης (2004-2010)

Οίκος	Αξιολόγηση	Προοπτική	Ημερομηνία
Fitch	BBB-	αρνητική παρατήρηση	21-Δεκ-10
Moody's	Ba1	αρνητική παρατήρηση	16-Δεκ-10
S&P	BB+	αρνητική παρατήρηση	02-Δεκ-10
Moody's	Ba1	σταθερή	14-Ιουν-10
S&P	BB+	αρνητική	27-Απρ-10
Moody's	A3	αρνητική	22-Απρ-10
Moody's	A3	αρνητική παρατήρηση	22-Απρ-10
Fitch	BBB-	αρνητική	09-Απρ-10
S&P	BBB+	αρνητική	16-Μαρ-10
Moody's	A2	αρνητική	22-Δεκ-09
S&P	BBB+	αρνητική παρατήρηση	16-Δεκ-09
Fitch	BBB+	αρνητική	08-Δεκ-09
S&P	A-	αρνητική παρατήρηση	07-Δεκ-09
Moody's	A1	αρνητική παρατήρηση	29-Οκτ-09
Fitch	A-	αρνητική	22-Οκτ-09
Fitch	A	αρνητική	12-Μαϊ-09
Moody's	A1	σταθερή	25-Φεβ-09
S&P	A-	σταθερή	14-Σεπ-09
S&P	A	αρνητική παρατήρηση	09-Ιαν-09
Fitch	A	σταθερή	20-Οκτ-08
Fitch	A	θετική	05-Μαρ-07
Moody's	A1	θετική	11-Ιαν-07
Fitch	A	σταθερή	16-Δεκ-04
S&P	A	σταθερή	17-Νοε-04

Πηγή: *Trading Economics (2021)*

Ένας τρίτος λόγος της εξάπλωσης της κρίσης στην ελληνική οικονομία είναι η σαφώς καθυστερημένη αντίδραση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας καθώς και των κυβερνήσεων των χωρών-μελών της ΟΝΕ. Με κύριο εκπρόσωπο τη Γερμανία, οι χώρες της Ευρωζώνης δεν

κατέστησαν σαφές στις αγορές ότι προτίθενται να βοηθήσουν την Ελλάδα για την αποφυγή της επιδείνωσής της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τον De Grauwe (2010), αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι υπήρχε αδύναμη πολιτική ένωση στην Ευρώπη και έλλειψη σαφούς στρατηγικής από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα για την καταπολέμηση της επικείμενης κρίσης χρέους. Με άλλα λόγια, η ΕΚΤ δεν έδωσε σαφές σήμα στις αγορές ότι θα συνεχίσει να δέχεται κρατικά ομόλογα ως εγγύηση για την παροχή ρευστότητας, ακόμη και στην περίπτωση που οι πιστοληπτικές αξιολογήσεις των ομολόγων έχουν υποβαθμιστεί κάτω από την οριακή βαθμολογία Α. Μόνο όταν έγινε σαφές ότι οι αγορές θα συνεχίσουν να κερδοσκοπούν για τα ελληνικά ομόλογα, η ΕΚΤ ανακοίνωσε ότι θα συνεχίσει να δέχεται τα ομόλογα του ελληνικού δημοσίου μέχρι και το 2011 (Μουρμούρας, 2014).

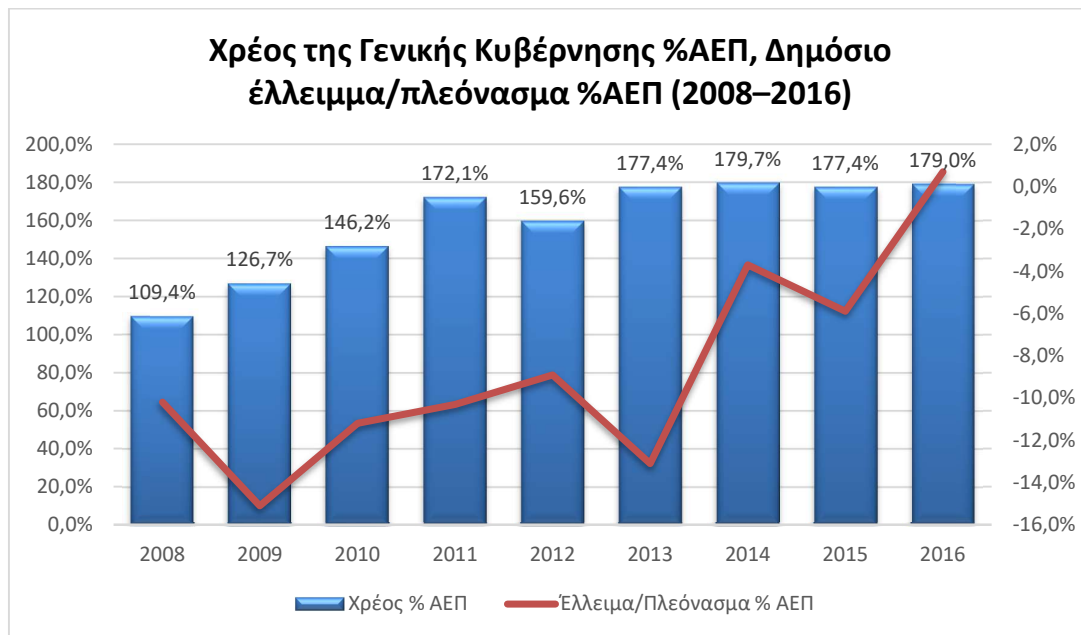
Αυτό που είχε ξεκινήσει ως κρίση κρατικού χρέους στην Ελλάδα επεκτάθηκε στο τραπεζικό σύστημα της χώρας, δημιουργώντας δίδυμες κρίσεις. Σε άλλες χώρες της ζώνης του ευρώ, συμπεριλαμβανομένης της Ιρλανδίας, της Ισπανίας και της Κύπρου, οι κρίσεις προήλθαν από τα τραπεζικά συστήματα και πέρασαν στο δημόσιο χρέος (Gibson et al., 2014).

2.3.4 Επιπτώσεις της κρίσης του 2008 στην ελληνική οικονομία

Η οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα επιδεινώθηκε περαιτέρω με την παγκόσμια οικονομική κρίση που είχε τον χειρότερο αντίκτυπο στην ελληνική οικονομία. Οι υπερβολικές δαπάνες της Ελλάδας από τη δεκαετία του 1970 και για πολλά χρόνια οδήγησαν σε πολύ υψηλό δημοσιονομικό έλλειμμα, ενώ πολλά από τα δάνεια της Ελλάδας αποκρύφθηκαν και ήρθαν στο φως κατά τη διάρκεια του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού σοκ με αποτέλεσμα η χώρα να μην είναι έτοιμη να το αντιμετωπίσει (Gikas et al., 2012).

Η σημασία της εξέτασης της περιόδου 2008–2016 στην Ελλάδα είναι σημαντική όχι μόνο για την ακραία μείωση του ΑΕΠ (25%), που ισοδυναμεί με πολεμική περίοδο, αλλά για τις αβέβαιες κοινωνικές και οικονομικές προοπτικές (Nelson et al., 2015). Η Ελλάδα αντιμετώπισε τον κίνδυνο του Grexit, δηλαδή την πιθανότητα εξόδου από την Ευρωζώνη, ειδικά μετά την εισαγωγή των κεφαλαιακών περιορισμών (capital controls) τον Ιούνιο του 2015. Ως εκ τούτου, μία επικείμενη αστάθεια στην ελληνική οικονομία μπορούσε να προκαλέσει αρνητική αλυσιδωτή αντίδραση στο διεθνές τραπεζικό σύστημα σαν φαινόμενο ντόμινο (Sadiku et al., 2014).

Από την άλλη πλευρά, το 2015 η Ελλάδα είχε το υψηλότερα κυκλικά προσαρμοσμένο πρωτογενές πλεόνασμα προϋπολογισμού στη ζώνη του ευρώ και το 2016 μετά οκτώ χρόνια ύφεσης, η Ελλάδα έφτασε τελικά σε ένα μικρό πρωτογενές πλεόνασμα (0,7%). Αυτό το μικρό πλεόνασμα έχει αποδοθεί στις παρεμβάσεις της Τρόικας προκειμένου να δικαιολογηθεί η επιτυχία των αντίμετρων έχει ήδη επιβάλει στις ελληνικές κυβερνήσεις τα προηγούμενα χρόνια (Mavridis, 2018). Εντούτοις, η Ελλάδα εξακολούθησε σταδιακά να καταναλώνει τους πόρους της οικονομίας, προσπαθώντας να ξεφύγει από το πρόβλημα του χρέους της (Διάγραμμα 2-6).

Διάγραμμα 2-6 Χρέος της Γενικής Κυβέρνησης %ΑΕΠ, Δημόσιο έλλειμμα/πλεόνασμα %ΑΕΠ (2008–2016)

Πηγή: Mavridis (2018)

Η ελληνική οικονομία έπεσε σε ύφεση το 2008 μετά από 15 χρόνια ανάπτυξης. Κατά συνέπεια, το μικρό δημοσιονομικό πλεόνασμα 0,7% το 2016 έγινε το σύμβολο των επιχειρημάτων της Τρόικας σχετικά με την επιτυχία του σχεδίου της. Ακόμη και το Ελληνικό Υπουργείο Οικονομικών επικεντρώθηκε στο δημοσιονομικό πλεόνασμα και δήλωσε ότι η οικονομία είχε μετακινηθεί από μια κατάσταση παρατεταμένης οικονομική κρίση σε «κατάσταση οικονομικής ανάκαμψης». Επιπλέον, στις 25 Σεπτεμβρίου 2017, η Ελλάδα κατάφερε να βγει από την επιτήρηση του ακραίου ελλείμματος καθώς το Ευρωπαϊκό

Συμβούλιο απέσυρε την προηγούμενη απόφαση του 2009 για υπερβολικό έλλειμμα (Council of the European Union, 2017).

Από την άλλη πλευρά, ακόμη και το μικρό πρωτογενές πλεόνασμα του 2016 ήταν μια οικονομική ψευδαίσθηση που δεν μπορεί να αλλάξει τη συνολική εικόνα της ελληνικής οικονομίας. Ο λόγος για αυτό είναι ότι η ελληνική οικονομία πρέπει να επιτύχει ένα δευτερεύον πλεόνασμα, αποπληρώνοντας τα δάνεια της (Mavridis, 2018). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2-3, η αναλογία χρέους προς ΑΕΠ επιδεινώθηκε το 2010 και το 2011, βελτιώθηκε σχετικά το 2012 και από το 2013 έως το 2016 ακολούθησε ανοδική τάση φθάνοντας έως το 179,1% του ΑΕΠ.

Πίνακας 2-3 Χρέος και αναλογία στο ΑΕΠ (2008-2016)

Έτος	Χρέος (δισ. €)	ΑΕΠ (δισ. €)	Αναλογία
2008	264,7	241,9	109,4%
2009	301,0	237,5	126,7%
2010	330,5	225,5	146,6%
2011	356,2	206,9	172,2%
2012	305,0	191,1	159,6%
2013	320,5	180,6	177,5%
2014	319,7	177,9	179,7%
2015	311,0	175,6	177,1%
2016	314,8	175,8	179,1%

Πηγή: Mavridis (2018)

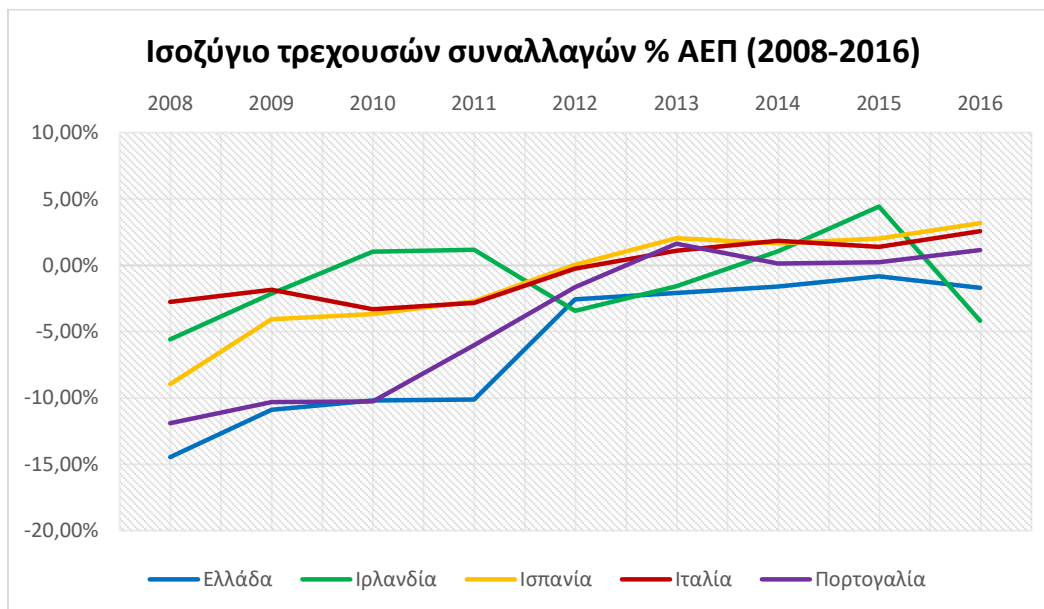
Μία ακόμη σημαντική επίπτωση της κρίσης του 2008 κατά την περίοδο 2008-2016, είναι ότι η πιστοληπτική ικανότητα εξακολούθησε να είναι χαμηλή. Οι τράπεζες ήταν απρόθυμες να δώσουν νέα δάνεια στις αγορές για όσο διάστημα τα μη εξυπηρετούμενα δάνεια (non-performing loans, NPLs) ήταν μη διαχειρίσιμα. Επιπλέον, το προβληματικό και αδύναμο ελληνικό τραπεζικό σύστημα οδήγησε την κυβέρνηση να εγκρίνει τρεις ανακεφαλαιοποιήσεις τραπεζών, το 2013, το 2014 και το 2015, προκειμένου να διασωθεί (Hardouvelis and Gkionis, 2016). Στο ίδιο πλαίσιο, οι καταθέσεις των Ελλήνων πολιτών μειώθηκαν κατά 48,9% την περίοδο 2009-2016, από 237,5 δισ. € σε 121,4 δισ. €, ενώ η γενικότερη εικόνα καταδεικνύει μία καθοδική τάση (Διάγραμμα 2-7).

Διάγραμμα 2-7 Τραπεζικές αποταμιεύσεις (2009–2016) χωρίς αλλοδαπούς

Πηγή: Mavridis (2018)

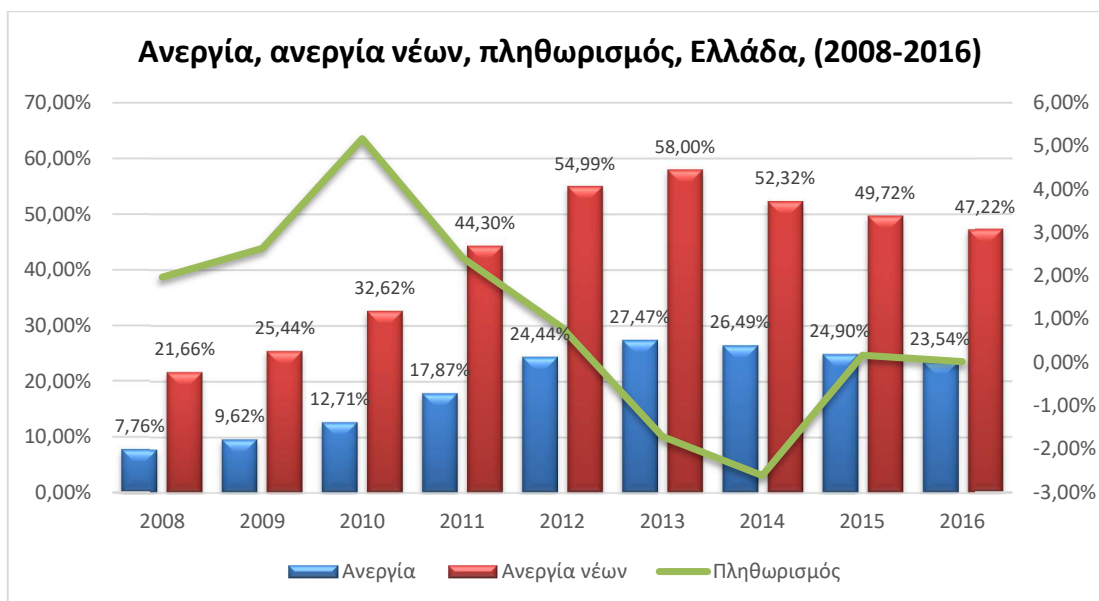
Η Ελλάδα ήταν στην 83η θέση στον παγκόσμιο δείκτη ανταγωνιστικότητας το 2010, υποχώρησε στην 96η θέση το 2013 (WEF, 2014). Η διάβρωση της ανταγωνιστικότητας καθώς και η χρόνια αδυναμία της ελληνικής οικονομίας εξηγούν τη δομή του τρέχοντος ελλείμματος και γιατί οι εξαγωγικές επιδόσεις ήταν χαμηλότερες από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Όπως εξηγούν οι Ozturk and Sozdemir (2015), η Ελλάδα εισάγει περισσότερα από όσα εξάγει. με άλλα λόγια, καταναλώνει περισσότερο από ό, τι παράγει. Το κράτος παρέχει μέρος της χρηματοδότησής του με εξωτερικό χρέος με αποτέλεσμα το ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, το οποίο ήταν στο -7% του ΑΕΠ το 2001 μειώθηκε στο -14,47% του ΑΕΠ το 2008 λόγω της μείωσης της ανταγωνιστικότητας. Την ίδια περίοδο, σε συγκρίσιμες περιφερειακές οικονομίες, το ποσοστό αυτό ήταν -5,57% στην Ιρλανδία, -8,97% στην Ισπανία, -2,77% στην Ιταλία και -11,9% στην Πορτογαλία (Διάγραμμα 2-8).

Διάγραμμα 2-8 Ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών % ΑΕΠ, Περιφερειακές οικονομίες (2008-2016)

Πηγή: World Bank (2021a)

Τέλος, η κρίση του 2008 εκτόξευσε την ανεργία και την ανεργία των νέων σε δυσθεώρητα επίπεδα, ιδίως τα έτη 2010-2013, ενώ και ο πληθωρισμός επηρεάστηκε αναλόγως (Διάγραμμα 2-9).

Διάγραμμα 2-9 Ανεργία, ανεργία νέων, πληθωρισμός, Ελλάδα, (2008-2016)

Πηγή: Macrotrends (2021), Inflation.eu (2021)

3. Η ΚΡΙΣΗ COVID-19

3.1 Η έναρξη της κρίσης COVID-19

Η επιδημία του κορονοϊού 2019 (COVID-19) κηρύχθηκε ως έκτακτη ανάγκη για τη δημόσια υγεία διεθνούς ενδιαφέροντος από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (ΠΟΥ) στις 30 Ιανουαρίου 2020 όταν και οι 34 περιοχές της Κίνας είχαν κρούσματα μόλυνσης και ο συνολικός αριθμός των κρουσμάτων ξεπέρασε το σοβαρό οξύ αναπνευστικό σύνδρομο (SARS) του 2003. Πιστεύεται ότι προήλθε από χονδρική αγορά θαλασσινών στην πόλη Γουχάν της επαρχίας Χουμπέι στην Κίνα στα τέλη Δεκεμβρίου 2019, αλλά ο αριθμός των περιπτώσεων αυξήθηκε εκθετικά εντός και εκτός Γουχάν και εξαπλώθηκε ευρέως σε όλο τον κόσμο (Ho et al., 2020).

Μέσα στους πρώτους 20 μήνες της πανδημίας COVID-19 αναφέρθηκαν 208 εκατομμύρια κρούσματα παγκοσμίως από τα οποία τα 36 εκατομμύρια ήταν σε ευρωπαϊκές χώρες. Λόγω της φύσης της νόσου, όπου ορισμένα μολυσμένα άτομα μπορεί να μην έχουν συμπτώματα, θεωρείται ότι υπάρχουν πολλά αδιάγνωστα περιστατικά, ενώ η πιθανότητα θανάτου εξαρτάται από την ηλικία και είναι υψηλότερη στους ηλικιωμένους. Γενικότερα, σε ένα κανονικό έτος γρίπης, περίπου 1 στους 1.000 ανθρώπους που αναπτύσσουν εποχική γρίπη πεθαίνουν με το μεγαλύτερο βάρος της ασθένειας της εποχικής γρίπης να αφορά παιδιά κάτω των πέντε ετών και άτομα άνω των 65 ετών. Και στις δύο περιπτώσεις, του COVID-19 και της εποχικής γρίπης, ο ιός εξαπλώνεται μεταξύ των ανθρώπων που βρίσκονται σε στενή επαφή μεταξύ τους από μεγάλα και μικρά σωματίδια που περιέχουν τον ιό και αποβάλλονται όταν τα άτομα που έχουν μολυνθεί βήχουν, φτερνίζονται ή μιλάνε. Ωστόσο, ο ιός που προκαλεί τον COVID-19 φαίνεται να εξαπλώνεται πιο εύκολα από τη γρίπη και πολύ πιο εύκολα από τον SARS που είχε εξελιχθεί σε πανδημία το 2003.

Ο Πίνακας 3-1 απεικονίζει την τρέχουσα κατάσταση του COVID-19 στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης σύμφωνα με τα τελευταία δεδομένα στις 20 Σεπτεμβρίου 2021 (κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσης). Όπως προκύπτει, οι περισσότερες διαγνωσμένες περιπτώσεις έχουν γίνει στη Γαλλία, τη Γερμανία και την Ιταλία, ενώ ακολουθούν η Πολωνία, η Ολλανδία, η Τσεχία, το Βέλγιο, η Ρουμανία, και η Πορτογαλία.

Πίνακας 3-1 Κατάσταση COVID-19 στις χώρες της ΕΕ, 20 Σεπ. 2021

Χώρα	Διαγνωσμένες περιπτώσεις	Απώλειες
Αυστρία	720.670	10.671
Βέλγιο	1.219.719	25.497
Βουλγαρία	482.186	20.028
Γαλλία	6.955.333	116.030
Γερμανία	4.145.852	92.971
Δανία	354.645	2.628
Ελλάδα	630.784	14.466
Εσθονία	150.142	1.328
Ιρλανδία	375.367	5.179
Ισλανδία	11.404	33
Ιταλία	4.636.111	130.310
Κροατία	391.984	8.500
Κύπρος	118.957	547
Λετονία	150.560	2.640
Λιθουανία	316.695	4.810
Λιχτενστάιν	3.419	60
Λουξεμβούργο	77.189	834
Μάλτα	36.972	453
Νορβηγία	180.427	841
Ολλανδία	1.984.915	18.114
Ουγγαρία	818.231	30.136
Πολωνία	2.897.935	75.488
Πορτογαλία	1.062.048	17.907
Ρουμανία	1.148.710	35.514
Σλοβακία	787.504	12.566
Τσεχία	1.686.364	30.431
Φινλανδία	136.257	1.057
Σύνολο	31.480.380	659.039

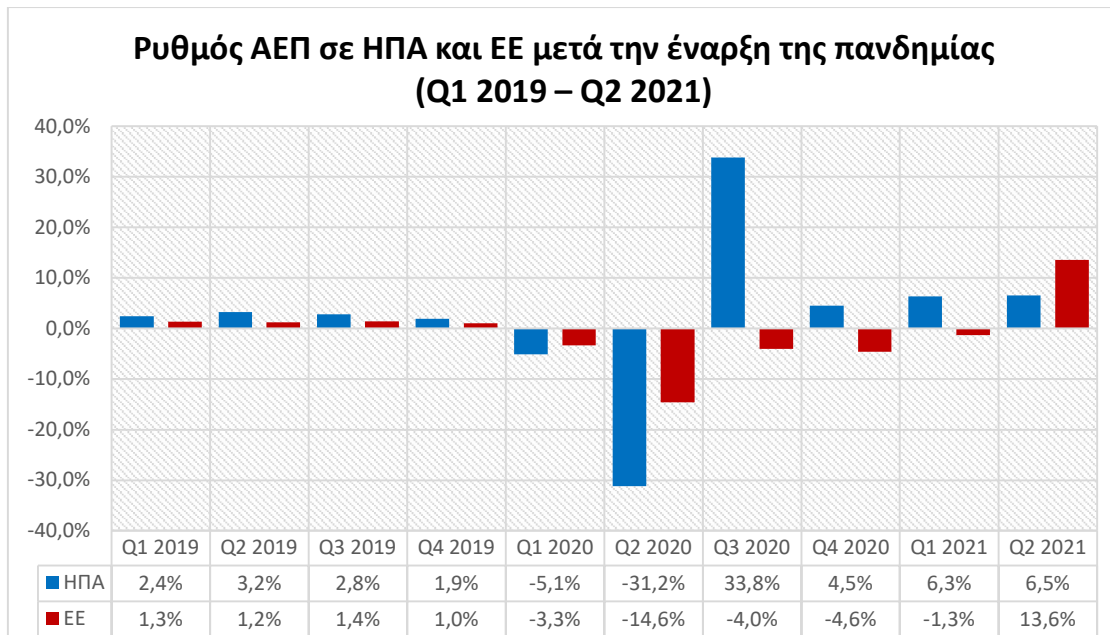
Πηγή: *European Centre for Disease Prevention and Control (2021)*

3.2 Εξάπλωση της κρίσης COVID-19 στην Ευρώπη και επιπτώσεις

Η πανδημία COVID-19 οδήγησε στη μεγαλύτερη παγκόσμια ύφεση από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Το παγκόσμιο ΑΕΠ το 2020 ήταν 6,7% χαμηλότερο από ό, τι είχε προβλεφθεί στο τέλος του 2019 (IMF, 2021). Οι αναπτυσσόμενες και προηγμένες χώρες έχασαν περίπου το ίδιο ποσοστό παραγωγής σε σχέση με την προβλεπόμενη (6,7 % έναντι 6,3%), ωστόσο η πραγματική ετήσια μείωση του ΑΕΠ ήταν μεγαλύτερη στις προηγμένες οικονομίες: ύφεση 4,7% το 2020 έναντι ύφεσης 2,2% το 2020 στις αναδυόμενες και

αναπτυσσόμενες χώρες. Μεταξύ των μεγάλων οικονομιών, η Κίνα αύξησε το ΑΕΠ +2,3%, αν και το επίπεδο του ΑΕΠ της για το 2020 ήταν 3,6% χαμηλότερο από τις προβλέψεις πριν από τον COVID-19. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF, 2021), παρά την υψηλότερη από τη συνηθισμένη ανάπτυξη καθώς η παγκόσμια οικονομία ανακάμπτει από το σοκ COVID-19, η παγκόσμια παραγωγή θα εξακολουθήσει να είναι περίπου 4% χαμηλότερη το 2024 από τις προ-πανδημικές προβλέψεις και η παγκόσμια οικονομία αναμένεται να υποφέρει από μακροχρόνιες επιπτώσεις που θα μπορούσαν να μειώσουν οριστικά την πορεία της παραγωγής.

Ο αντίκτυπος του lockdown στο πραγματικό ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) εξαρτάται από το πόσο μακροχρόνιος/αυστηρός είναι ο αποκλεισμός και αν υπάρχει μια γρήγορη ανάκαμψη χωρίς υποτροπές του COVID-19. Τα αρχικά στοιχεία του πραγματικού ΑΕΠ για το πρώτο τρίμηνο του 2020 στη ζώνη του ευρώ και τις Ηνωμένες Πολιτείες δείχνουν πτώση -5,1% και -3,3% αντίστοιχα, αλλά στη συνέχεια η πτώση επιδεινώνεται το δεύτερο τρίμηνο σε -31,2% και -14,6%, αντίστοιχα. Ωστόσο, από το τρίτο τρίμηνο του 2020, το ΑΕΠ των ΗΠΑ φαίνεται να ανακάμπτει και να είναι σταθερά θετικό, ενώ, αντίθετα, το ΑΕΠ της ευρωζώνης παραμένει αρνητικό έως και το πρώτο τρίμηνο του 2021 για να ανακάμψει το δεύτερο τρίμηνο του 2021 (Διάγραμμα 3-1).

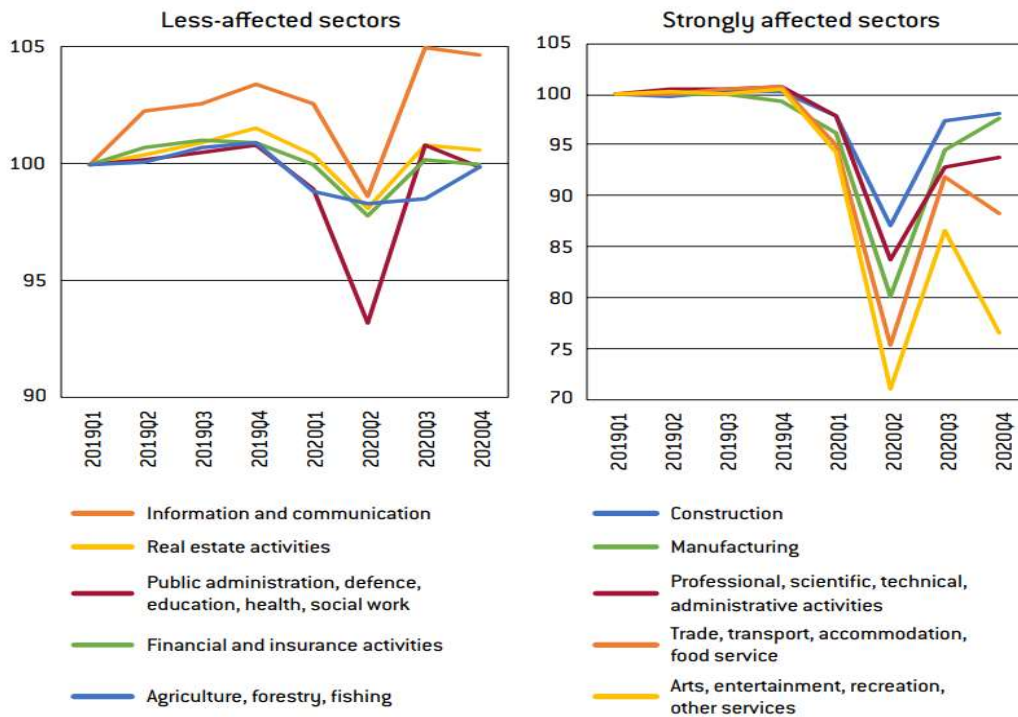

Διάγραμμα 3-1 Ρυθμός ΑΕΠ σε ΗΠΑ και ΕΕ (Q1 2019 – Q2 2021)

Πηγή: Statista (2021)

Η μεγαλύτερη διάρκεια της μείωσης του ΑΕΠ στη ζώνη του ευρώ αντανακλά το προηγούμενο σοκ της κρίσης του 2008 και συχνά αυστηρότερα μέτρα περιορισμού της πανδημίας. Με βάση τις γαλλικές εκτιμήσεις (INSEE και Banque de France), το έλλειμμα λόγω αυστηρού αποκλεισμού κατά τη διάρκεια του COVID-19 είναι περίπου 3% το μήνα (ή περίπου 35% ετησίως). Αυτό αντιστοιχεί σε πάγωμα περίπου του μισού εμπορικού ΑΕΠ (περίπου 70 τοις εκατό του συνολικού ΑΕΠ). Αυτός ο γενικός κανόνας πρέπει να προσαρμοστεί σε πολλές χώρες ανάλογα με τη διάρκεια και την αυστηρότητα του lockdown, το μερίδιο των μη εμπορικών δραστηριοτήτων (συνήθως υπολογίζεται μόνο με βάση τους μισθούς) και με συγκεκριμένες δραστηριότητες όπως ο τουρισμός (Claeys et al., 2021).

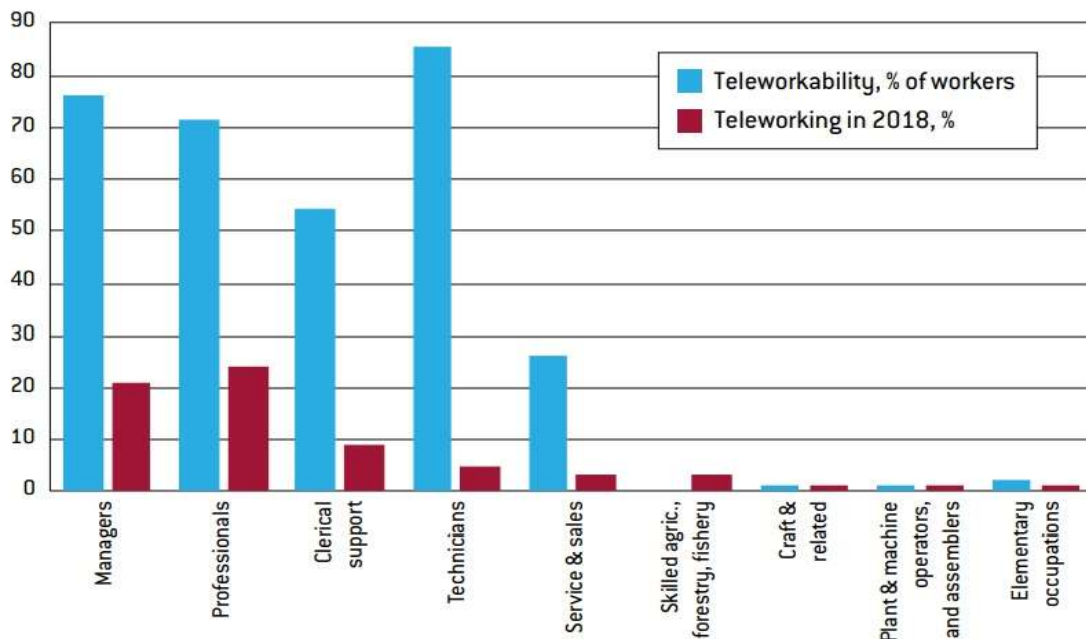
Υπάρχουν σαφείς τομεακές αποκλίσεις, με τον τομέα του τουρισμού και τον τομέα των υπηρεσιών να επηρεάζονται ευρύτερα. Το Διάγραμμα 3-2 δείχνει τις έντονες διαφορές μεταξύ των διαφόρων κλάδων. Οι περισσότεροι τομείς μπόρεσαν να αναδιοργανωθούν έτσι ώστε, σε σύγκριση με το πρώτο lockdown (Μάρτιος 2020), ο δεύτερος αποκλεισμός (Νοέμβριος 2020) τους επηρέασε είτε πολύ λιγότερο είτε καθόλου. Οι σημαντικότερες εξαιρέσεις είναι οι τέχνες και η ψυχαγωγία, το εμπόριο, τα ταξίδια και οι επιχειρήσεις που σχετίζονται με τη διαμονή.

Διάγραμμα 3-2 Ακαθάριστη προστιθέμενη αξία σε επιλεγμένους τομείς, ΕΕ27

Πηγή: Claeys et al. (2021)

Μία σημαντική επίπτωση του COVID-19 ήταν οι επιχειρήσεις που εξαναγκάστηκαν σε ξαφνικές και παρατεταμένες διακοπές λειτουργίας κλήθηκαν να βελτιστοποιήσουν τις διαδικασίες, να μειώσουν το κόστος, και να γίνουν πιο αποτελεσματικές. Οι επιχειρήσεις έπρεπε να γίνουν πιο καινοτόμες και να ψηφιοποιηθούν και να αυτοματοποιηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο δυνατόν. Οι Maqui and Morris (2021) έδειξαν ότι το 75% των ερωτηθέντων επιχειρήσεων συμφώνησαν ότι το η πανδημία είχε βοηθήσει την επιχείρησή τους να γίνει πιο αποτελεσματική και ανθεκτική, ενώ εννέα στις 10 επιχειρήσεις επιτάχυναν την υιοθέτηση της ψηφιακής τεχνολογίας και αυτοματισμού. Επιπλέον, η μελέτη των Maqui and Morris (2021) διαπίστωσε επίσης ότι το 60% των ερωτηθέντων δεν πίστευαν ότι η τηλεργασία μειώνει την παραγωγικότητα. Αντιθέτως, είδαν πολλά πλεονεκτήματα που προκύπτουν από τη μεγαλύτερη ευελιξία, τον λιγότερο χρόνο μετακίνησης και την αυξημένη συνδεσιμότητα. Το Διάγραμμα 3-3 δείχνει τις δυνατότητες για αυξημένη τηλεργασία ανά κλάδο ή επάγγελμα.

Διάγραμμα 3-3 Δυναμική τηλεργασία και πραγματική τηλεργασία ανά κλάδο, ΕΕ, 2018

Πηγή: Sostero et al. (2020)

Παρά το γεγονός ότι η προοπτική της τηλεργασίας θα επιτρέπει μεγαλύτερη ευελιξία και αναμφισβήτητα υψηλότερη παραγωγικότητα, οι Bloom et al. (2020) υπογραμμίζουν ότι οι προσπάθειες αντιμετώπισης της πανδημίας αύξησαν το ενδιάμεσο κόστος για τις επιχειρήσεις. Οι συγγραφείς εκτιμούν ότι η παραγωγικότητα μειώθηκε έως και 5% μέχρι το τελευταίο

τρίμηνο του 2020, και υποστηρίζουν ότι η τρέχουσα διαχείριση της πανδημίας μπορεί να προκαλέσει μείωση 1% σε σύγκριση με τα επίπεδα πριν από την πανδημία λόγω του μειωμένου χρόνου της ανώτερης διοίκησης και λιγότερες επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη (E&A).

3.3 Επιπτώσεις της κρίσης COVID-19 στην ελληνική οικονομία

Καθώς η Ελλάδα αναδύεται από μια μακροχρόνια περίοδο βαθιάς οικονομικής και κοινωνικής κρίσης λόγω της κρίσης του 2008, με τη δημιουργία του συστήματος δημόσιας υγείας στα πρόθυρα της κατάρρευσης, σημειώθηκε το πρώτο κρούσμα COVID-19, το οποίο διαγνώστηκε στην Ελλάδα στις 26 Φεβρουαρίου 2020. Την 1η Μαρτίου, το πρώτο μέτρο που ελήφθη από την ελληνική κυβέρνηση ήταν η ακύρωση των καρναβαλιών, η οποία έγινε αντιληπτή από το κοινό ως υπερβολική, δεδομένου ότι τότε υπήρχαν μόνο τρία επιβεβαιωμένα κρούσματα COVID-19. Στις 10 Μαρτίου 2020, με επίσημα 89 επιβεβαιωμένα κρούσματα, η κυβέρνηση προχώρησε σε κλείσιμο των σχολείων και των πανεπιστημίων. Από εκείνη την ημέρα, νέα κανονιστικά μέτρα εισήχθησαν σταδιακά για να μετριάσουν τον κίνδυνο της εκθετικής μετάδοσης του ιού, ενώ στις 23 Μαρτίου 2020 με 695 επιβεβαιωμένα κρούσματα και 17 θανάτους, αποφασίστηκαν και εφαρμόστηκαν αυστηρά μέτρα αποκλεισμού σε εθνικό επίπεδο (Giannopoulou and Tsobanoglou, 2020).

Καθώς η ασθένεια του κορονοϊού έχει επίσημα κηρυχθεί πανδημία, αυξάνεται η συζήτηση σχετικά με τις επιπτώσεις της εξάπλωσης της νόσου στις εθνικές οικονομίες. Χωρίς αμφιβολία, ο τουριστικός τομέας θα γνωρίσει ένα από τα πρώτα, και ίσως τα πιο σοβαρά, σοκ που θα προκληθούν από τη διεθνή εξάπλωση του COVID-19. Η ελληνική οικονομία εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις τουριστικές δραστηριότητες και, ειδικότερα, τις διεθνείς ταξιδιωτικές αποδείξεις, οι οποίες, σύμφωνα με τα στοιχεία της Τράπεζας της Ελλάδος, έφτασαν τα 18,2 δισεκατομμύρια ευρώ το 2019, δηλαδή σχεδόν το 56% των εξαγωγών υπηρεσιών και περίπου το 26% των συνολικών εξαγωγών (Mariolis et al., 2020). Ως εκ τούτου, μία μεγάλη αναστάτωση στον εισερχόμενο τουρισμό αναμένεται να επιφέρει σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις στην ελληνική οικονομία. Το γεγονός αυτό αναγνωρίζεται στις πρόσφατες οικονομικές προβλέψεις τόσο του ελληνικού Υπουργείου Οικονομικών όσο και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την ελληνική οικονομία. Για παράδειγμα, το Υπουργείο Οικονομικών, υποθέτοντας μια αργή ανάκαμψη των ταξιδιωτικών εισπράξεων από τον Ιούλιο του 2020 (βασικό μακροοικονομικό σενάριο), εκτιμά ότι το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν θα

μειωθεί κατά 4,7% και η απασχόληση κατά 3,6% για το 2020. Στην υπόθεση ότι θα καθυστερήσει η χαλάρωση των ταξιδιωτικών περιορισμών (δυσμενές σενάριο), η ύφεση θα φτάσει στο 7,9% (CNN Greece, 2020). Από την άλλη πλευρά, η πρόβλεψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι λιγότερο αισιόδοξη, υπολογίζοντας ύφεση 9,7% και μείωση της απασχόλησης κατά 3,7%, κυρίως λόγω του μεγάλου μεριδίου του τουρισμού και της ναυτιλίας στις εξαγωγές της ελληνικής οικονομίας (Καδδά, 2020).

Η περίπτωση της Ελλάδας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς το νέο σενάριο απαιτεί από τη χώρα να έρθει αντιμέτωπη με δύσκολη κατάσταση εν μέσω άλλων ταραγμένων διλημάτων που τίθενται στους πολίτες και στους υπεύθυνους λήψης αποφάσεων. Ενώ η Ελλάδα δεν έχει επιλύσει ακόμη την οικονομική και πολιτική κρίση του 2008, η πανδημία COVID-19 δημιούργησε νέες προκλήσεις (Τράπεζα της Ελλάδος, 2020). Από οικονομική άποψη, η Ελλάδα ανακάμπτει από μια περίοδο βαθιάς και μακροχρόνιας ύφεσης. Στις αρχές του 2020, η χώρα είχε καταφέρει να διορθώσει τις κύριες μακροοικονομικές και δημοσιονομικές ανισορροπίες, οι οποίες ήταν υπεύθυνες για την οικονομική κρίση. Η ελληνική οικονομική ανάπτυξη τονίζεται από τη θετική επίδοση πολλών βασικών δεικτών, όπως ο δείκτης οικονομικού κλίματος και ο δείκτης επιχειρηματικής εμπιστοσύνης καθώς και σημαντικές εξελίξεις στον χρηματοπιστωτικό τομέα, οι οποίες συμβάλλουν στην ενίσχυση της ρευστότητας των τραπεζών (Kousi et al., 2021).

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 3-2, ο δείκτης οικονομικού κλίματος της Ελλάδας έχει βελτιωθεί από 90,7 τον Ιανουάριο του 2021 σε 113,0 τον Αύγουστο του 2021, παρόλο που παραμένει χαμηλότερα από τον μέσο δείκτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πίνακας 3-2 Δείκτης οικονομικού κλίματος, Ελλάδα και ΕΕ (μηνιαία στοιχεία 2021)

	Ελλάδα	ΕΕ-27
Ιαν-21	90,7	91,1
Φεβ-21	91,9	93,1
Μαρ-21	96,9	99,9
Απρ-21	97,9	109,9
Μαϊ-21	108,6	114,0
Ιουν-21	108,7	117,1
Ιουλ-21	111,2	118,0
Αυγ-2021	113,0	116,5

Πηγή: Eurostat (2021)

Αντίστοιχα, ο δείκτης επιχειρηματικής εμπιστοσύνης παρουσιάζει ανοδική τάση από 98,3 τον Ιανουάριο του 2021 σε 103,2 τον Ιούλιο του 2021 (Διάγραμμα 3-4).

Διάγραμμα 3-4 Δείκτης επιχειρηματικής εμπιστοσύνης, Ελλάδα (μηνιαία στοιχεία 2021)

Πηγή: Statista (2021α)

Ξεκινώντας από το έτος 2019, και υποθέτοντας μια μάλλον μέτρια τιμή για το δυσμενές σοκ προσφοράς εργασίας που διαρκεί μόνο κατά το 2020, οι Economides and Philipporoulos (2020) εφαρμόζουν προσομοιώσεις που δείχνουν ότι το 2020, και υπό την υπόθεση καμίας πολιτικής αντίδρασης, η ελληνική οικονομία θα μπορούσε να υποστεί απώλεια παραγωγής περίπου 12% σε σχέση με το 2019 και το δημόσιο χρέος προς το ΑΕΠ θα μπορούσε να υπερβεί το 220%. Αυτό δείχνει την μεγάλη ευπάθεια της ελληνικής οικονομίας στην πρόκληση σοκ ακόμη και σχετικά μικρού μεγέθους. Οι πολιτικές απαντήσεις, από την άλλη πλευρά, μπορούν να μετριάσουν τις οικονομικές ζημιές. Για παράδειγμα, η απάντηση με υψηλότερες δημόσιες δαπάνες και χαμηλότερους φόρους, μέτρο που η ελληνική κυβέρνηση έχει ήδη ανακοινώσει, μπορεί να κάνει την ύφεση πιο ήπια με απώλεια παραγωγής περίπου 8,5% το 2020 και το δημόσιο χρέος προς το ΑΕΠ περίπου 214%. Ως εκ τούτου, παρόμοια με την κρίση χρέους την προηγούμενη δεκαετία, ένα διαφορετικό μείγμα πολιτικής δαπανών, ελευθέρωση της αγοράς προϊόντων, βελτίωση της θεσμικής ποιότητας και κοινωνικά παραγωγικής χρήσης των αναδιανεμητικών πόρων που διατίθεται από την ΕΕ, μπορεί να βοηθήσει την ελληνική οικονομία, όχι μόνο να ξεπεραστεί η πανδημία με τις ελάχιστες δυνατές απώλειες παραγωγής

το 2020, αλλά και να επιτύχει υψηλότερη μεσοπρόθεσμη οικονομική ανάπτυξη και χαμηλότερο δημόσιο χρέος προς το ΑΕΠ με την πάροδο του χρόνου. Αντιστρέφοντας το επιχείρημα, αν επαναληφθούν τα λάθη που έγιναν κατά τη διάρκεια της κρίσης του δημόσιου χρέους (συνδυασμός αντι-αναπτυξιακής πολιτικής και απότομης επιδείνωσης της θεσμικής ποιότητας), η Ελλάδα θα εισέλθει σε μια νέα φάση βαθιάς οικονομικής ύφεσης.

Τέλος, ο Papanikos (2020) επιχειρεί να εκτιμήσει τον αντίκτυπο της τρέχουσας πανδημίας στη διεθνή και την ελληνική τουριστική αγορά. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση διευκρινίζει τις πιθανές επιπτώσεις στη συνολική οικονομία και την τουριστική αγορά ειδικότερα. Περαιτέρω, ανάλυση σεναρίων δείχνει ότι ο σημαντικότερος καθοριστικός παράγοντας του τουριστικού αντίκτυπου είναι η άρση του lockdown - υπό όρους ή άνευ όρων. Τέλος, χρησιμοποιώντας δεδομένα σχετικά με τον αριθμό των ατόμων που έχουν μολυνθεί σε 19 χώρες, ο ερευνητής διαπιστώνει ότι ο τουρισμός αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή κερδών στο σύνολο των διεθνών τουριστικών αποδείξεων.

4. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

4.1 Ερευνητικό σχέδιο

Το ερευνητικό σχέδιο προβλέπει την εφαρμογή της μεθόδου Balanced Scorecard (BSC) στους κλάδους των ξενοδοχείων και της εστίασης. Η εξέταση θα γίνει σε δύο περιόδους. Η πρώτη περίοδος αφορά στην χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 (2008-2018) και η δεύτερη περίοδος αφορά στην υγειονομική κρίση του 2019 (2019-2020). Στόχος της ποσοτικής ανάλυσης που θα εφαρμοστεί είναι να αναδειχθούν τυχόν διαφορές ή ομοιότητες μεταξύ των αποδόσεων των εξεταζόμενων κλάδων κατά τις δύο περιόδους και να εξηγηθούν οι αιτίες των ενδεχόμενων διαφορών.

4.2 Η μέθοδος Balanced Scorecard

Η μέθοδος Balanced Scorecard (BSC) χρησιμοποιείται για να βοηθήσει στη στρατηγική διαχείριση των οργανισμών και βασίζεται σε τέσσερις άξονες, οι οποίοι αναφέρονται στην οικονομική προοπτική, στις επιχειρηματικές διαδικασίες, στους πελάτες, και στην οργανωτική ικανότητα. Η εφαρμογή του BSC επιτρέπει στις οντότητες να ανακαλύψουν τις αδυναμίες τους και να καταλήξουν στις κατάλληλες στρατηγικές που θα τους επιτρέψουν να τις ξεπεράσουν.

Ειδικότερα, όπως φαίνεται στον Πίνακα 4-1, η μέθοδος εξετάζει:

1. Τις οικονομικές επιδόσεις ενός οργανισμού και τη χρήση χρηματοοικονομικών πόρων.
2. Την οργανωτική απόδοση από την πλευρά του πελάτη ή των βασικών ενδιαφερόμενων μερών που ο οργανισμός έχει σχεδιαστεί για να εξυπηρετεί.
3. Την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα του οργανισμού με βάση τις εσωτερικές διαδικασίες που σχετίζονται με το προϊόν, τις υπηρεσίες ή άλλες βασικές επιχειρηματικές διαδικασίες.
4. Την οργανωτική ικανότητα (ή Μάθηση & Ανάπτυξη) που βλέπει το ανθρώπινο κεφάλαιο, την υποδομή, την τεχνολογία, τον πολιτισμό και άλλες ικανότητες που είναι κλειδιά για την πρωτοποριακή απόδοση μίας επιχείρησης.

Πίνακας 4-1 Παράμετροι Balanced Scorecard

Οικονομικές προοπτικές		Πελάτες	
Στόχοι	Μέτρα	Στόχοι	Μέτρα
Επιβίωση	Ταμειακές ροές	Νέα προϊόντα	% πωλήσεων από νέα και υπάρχοντα προϊόντα
Επιτυχία	Αύξηση πωλήσεων και λειτουργικών εσόδων τριμήνου ανά τμήμα	Προσφορά	Έγκαιρη παράδοση
Ευημερία	Αύξηση μεριδίου αγοράς και αποδοτικότητας ιδίων κεφαλαίων (ROE)	Προμηθευτές	% αγορών από βασικούς προμηθευτές και κατάταξη προμηθευτών
Εσωτερικές διαδικασίες		Μάθηση & Ανάπτυξη	
Στόχοι	Μέτρα	Στόχοι	Μέτρα
Τεχνολογική δυνατότητα	Σε σχέση με τον ανταγωνισμό	Τεχνολογική ηγεσία	Χρόνος που απαιτείται για την επόμενη γενιά
Κατασκευαστική υπεροχή	Κόστος ανά μονάδα, απόδοση, κύκλος παραγωγής	Μάθηση παρασκευής	Χρόνος διεργασίας έως την ωρίμανση
Σχεδιαστική παραγωγικότητα	Αποτελεσματικότητα	Εστίαση στο προϊόν	Ποσοστό των προϊόντων που αποτελούν το 80% των πωλήσεων
Εισαγωγή νέου προϊόντος	Πρόγραμμα πραγματικής εισαγωγής έναντι σχεδιασμού	Χρόνος εισαγωγής στην αγορά	Εισαγωγή νέου προϊόντος έναντι του ανταγωνισμού

Πηγή: Kaplan and Norton (2005)

4.3 Δείκτες απόδοσης (KPIs)

Η μέτρηση της απόδοσης χρησιμοποιείται από τους οργανισμούς προκειμένου να διασφαλιστεί ότι βαδίζουν προς τη σωστή κατεύθυνση, επιτυγχάνοντας τους οργανωτικούς στόχους τους. Τα μέτρα απόδοσης χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση και τον έλεγχο μίας επιχείρησης, αλλά και οργανισμών μεταξύ τους καθώς και τμημάτων, ομάδων και ατόμων (Morard et al., 2013, Gabčanová, 2012).

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στους ακόλουθους δείκτες απόδοσης:

1. **Οικονομικοί δείκτες:** αριθμός μονάδων και δωματίων, πληρότητα δωματίων, λειτουργικό κόστος, πωλήσεις, δείκτης κύκλου εργασιών υπηρεσιών διαμονής.
2. **Πελάτης:** ικανοποίηση πελατών
3. **Εσωτερικές διαδικασίες:** εισαγωγή νέων υπηρεσιών
4. **Οργανωτική ικανότητα:** διαχείριση ανθρώπινου δυναμικού, δείκτης τεχνολογικής ανάπτυξης.

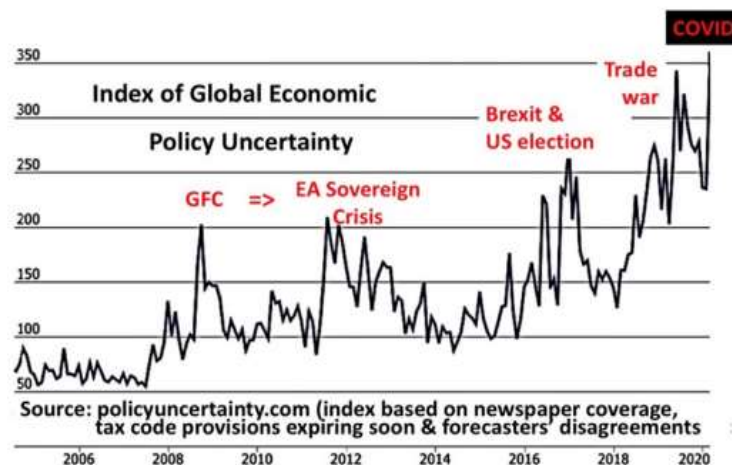
4.4 Συλλογή και επεξεργασία δεδομένων

Τα μακροοικονομικά δεδομένα συλλέγονται από αξιόπιστες πηγές όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΟΟΣΑ, η Eurostat και άλλες με στόχο να καταδείξουν την πορεία της ελληνικής οικονομίας τόσο κατά την κρίση του 2008 όσο και κατά την τρέχουσα κρίση του COVID-19.

5. ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

5.1 Ομοιότητες μεταξύ της κρίσης του 2008 και της κρίσης COVID-19

Μία πρώτη σημαντική ομοιότητα μεταξύ των δύο κρίσεων είναι η αβεβαιότητα ως βασικός παράγοντας που εμφανίστηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες το 2008 και στην Κίνα το τέλος του 2019 και εξαπλώθηκε παγκοσμίως. Η αβεβαιότητα ορίζεται ως μη ποσοτικοποιήσιμος κίνδυνος, ο οποίος δεν μπορεί να εντοπιστεί εύκολα, έτσι ώστε η πιθανότητα εμφάνισής του και ο αντίκτυπός του να είναι δύσκολο να προβλεφθούν (Knight, 1921). Το 2007, χορηγήθηκαν στην Αμερική δάνεια subprime σε δανειολήπτες χωρίς εισόδημα ή περιουσιακά στοιχεία και ο κίνδυνος μεταβιβάστηκε μέσω φαινομενικά υγιών τιλοποιημένων περιουσιακών στοιχείων και χρηματοοικονομικών οχημάτων, ώστε κανείς να μην γνωρίζει ποιος και πόσο σημαντικός ήταν. Το αποτέλεσμα ήταν το πάγωμα των διεθνών χρηματοπιστωτικών σχέσεων και η αύξηση της αβεβαιότητας για τις οικονομικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν για την αντιμετώπιση της κατάστασης. Αντίστοιχα, η κρίση COVID-19 έχει παγώσει ένα μεγάλο κομμάτι της εμπορικής και εργασιακής δραστηριότητας σε όλο τον κόσμο με τον Δείκτη Αβεβαιότητας Παγκόσμιας Οικονομικής Πολιτικής να είναι στο υψηλότερο επίπεδο.

Διάγραμμα 5-1 Δείκτης Αβεβαιότητας της Παγκόσμιας Οικονομικής Πολιτικής

Πηγή: Strauss-Kahn (2020)

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5-1, στα τέλη Απριλίου 2020 ο δείκτης ήταν στο 348, πάνω από τις προηγούμενες αιχμές του, δηλαδή, της κρίσης του 2008, της κρίσης του 2011, του δημοψηφίσματος Brexit τον Ιούνιο του 2016 και των εκλογών στις ΗΠΑ τον Νοέμβριο 2016, και του εμπορικού πολέμου μεταξύ Ηνωμένων Πολιτειών και Κίνας στα μέσα του 2019.

Μία δεύτερη ομοιότητα είναι η κατάρρευση των χρηματιστηρίων των μεγάλων χωρών, η οποία ήταν ανάλογη μεταξύ των δύο κρίσεων, οι οποίες χαρακτηρίστηκαν διαδοχικά ως οι μεγαλύτερες μετά τη Μεγάλη Ύφεση (Great Depression). Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5-2, ο δείκτης S&P 500 κατέρρευσε σημαντικά τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 2008 μετά την χρεοκοπία της Lehman Brothers και, στη συνέχεια τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 2020. Και στις δύο περιπτώσεις, ο δείκτης θεωρήθηκε υπερτιμημένος.

Πίνακας 5-1 Δείκτης S&P 500 κατά τις δύο κρίσεις

Ημερομηνία	Κλείσιμο	%	Ημερομηνία	Κλείσιμο	%
Δεκ 01, 2009	1.115,10	1,78%	Δεκ 01, 2020	3.756,07	3,71%
Νοε 01, 2009	1.095,63	5,74%	Νοε 01, 2020	3.621,63	10,75%
Οκτ 01, 2009	1.036,19	-1,98%	Οκτ 01, 2020	3.269,96	-2,77%
Σεπ 01, 2009	1.057,08	3,57%	Σεπ 01, 2020	3.363,00	-3,92%
Αυγ 01, 2009	1.020,62	3,36%	Αυγ 01, 2020	3.500,31	7,01%
Ιουλ 01, 2009	987,48	7,41%	Ιουλ 01, 2020	3.271,12	5,51%
Ιουν 01, 2009	919,32	0,02%	Ιουν 01, 2020	3.100,29	1,84%
Μαι 01, 2009	919,14	5,31%	Μαι 01, 2020	3.044,31	4,53%
Απρ 01, 2009	872,81	9,39%	Απρ 01, 2020	2.912,43	12,68%
Μαρ 01, 2009	797,87	8,54%	Μαρ 01, 2020	2.584,59	-12,51%
Φεβ 01, 2009	735,09	-10,99%	Φεβ 01, 2020	2.954,22	-8,41%
Ιαν 01, 2009	825,88	-8,57%	Ιαν 01, 2020	3.225,52	-0,16%
Δεκ 01, 2008	903,25	0,78%	Δεκ 01, 2019	3.230,78	2,86%
Νοε 01, 2008	896,24	-7,48%	Νοε 01, 2019	3.140,98	3,40%
Οκτ 01, 2008	968,75	-16,94%	Οκτ 01, 2019	3.037,56	2,04%
Σεπ 01, 2008	1.166,36	-9,08%	Σεπ 01, 2019	2.976,74	1,72%
Αυγ 01, 2008	1.282,83	1,22%	Αυγ 01, 2019	2.926,46	-1,81%
Ιουλ 01, 2008	1.267,38	-0,99%	Ιουλ 01, 2019	2.980,38	1,31%
Ιουν 01, 2008	1.280	-8,60%	Ιουν 01, 2019	2.941,76	6,89%
Μαι 01, 2008	1.400,38	1,07%	Μαι 01, 2019	2.752,06	-6,58%
Απρ 01, 2008	1.385,59	4,75%	Απρ 01, 2019	2.945,83	3,93%
Μαρ 01, 2008	1.322,70	-0,60%	Μαρ 01, 2019	2.834,40	1,79%
Φεβ 01, 2008	1.330,63	-3,48%	Φεβ 01, 2019	2.784,49	2,97%
Ιαν 01, 2008	1.378,55		Ιαν 01, 2019	2.704,10	

Πηγή: Yahoo Finance και ίδια επεξεργασία (2021)

Τέλος, μεγάλες ομοιότητες μεταξύ των δύο κρίσεων παρατηρεί κανείς στις αντιδράσεις υπό τη μορφή νομισματικών και δημοσιονομικών πολιτικών για τον περιορισμό αυτών των σοκ και την υποστήριξη των οικονομιών. Στην περίπτωση της κρίσης του 2008, ελήφθησαν μέτρα για την αποφυγή της μετάδοσης της κρίσης έξω από τα σύνορα και τη διάσωση των τραπεζών. Ομοίως, η κρίση του COVID-19 αποκάλυψε την εξάρτηση των ώριμων οικονομιών από ορισμένες εισροές που παράγονται μόνο (ή κυρίως) σε άλλες χώρες. Σύμφωνα με τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (OECD, 2020), οι απαντήσεις πολλών κυβερνήσεων στην οικονομική πολιτική ήταν γρήγορες και εκτεταμένες. Τα δημοσιονομικά πακέτα είχαν ως στόχο να μετριάσουν τον άμεσο αντίκτυπο της ξαφνικής πτώσης της οικονομικής δραστηριότητας σε επιχειρήσεις και νοικοκυριά και να διατηρήσουν την παραγωγική ικανότητα των χωρών. Ενώ υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις στο μέγεθος των δημοσιονομικών πακέτων, τα περισσότερα πακέτα στήριξης είναι σημαντικά και ορισμένες χώρες έχουν λάβει πρωτοφανή μέτρα, ιδίως για την παροχή υποστήριξης στις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, χωρίς ωστόσο να λείπουν σημαντικές διοικητικές προκλήσεις.

5.2 Διαφορές μεταξύ της της κρίσης του 2008 και της κρίσης COVID-19

Μία βασική διαφορά μεταξύ των δύο κρίσεων είναι το γεγονός ότι το τρέχον εξωγενές υγειονομικό σοκ έχει επηρεάσει, πρώτα, τον πραγματικό τομέα και την προσφορά παραγωγής και εν συνεχεία την πλευρά της ζήτησης. Αντιθέτως, η κρίση του 2008 επηρέασε πρώτα την πλευρά της ζήτησης και εξελίχθηκε σε κρίση χρέους και δημοσιονομική κρίση. Στην ουσία, η κρίση COVID-19 εξαπλώθηκε γρήγορα σε όλο τον κόσμο λόγω των εξαιρετικά ολοκληρωμένων αλυσίδων εφοδιασμού και της φυσικής μετάδοσης του ιού. Αυτό το σοκ προσφοράς έχει επηρεάσει τον χρηματοπιστωτικό τομέα και την πλευρά της ζήτησης (τουρισμός, εμπόριο κ.λπ.). Όπως εξηγούν οι Dubey al. (2020), τα μέτρα αποστασιοποίησης προκάλεσαν έντονο πανικό, άγχος, εμμονικές συμπεριφορές, παράνοια και κατάθλιψη, ενώ ενέχονται και για την εμφάνιση μετατραυματικού στρες μακροπρόθεσμα. Οι δυσμενείς ψυχολογικές καταστάσεις συνδέονται με άγχος, φόβο μετάδοσης της λοίμωξης, και αυξημένη εξάρτηση από ουσίες, ενώ η διαταραχή του συνηθισμένου τρόπου ζωής παιδιών και ενηλίκων μπορεί να προκαλέσει άθλια ψυχική δυσφορία. Επομένως, ο ψυχοκοινωνικός παράγοντας είναι πολύ σοβαρότερος στην κρίση του COVID-19 συγκριτικά με την κρίση του 2008 λόγω του ότι ο ιός μεταδίδεται με την ανθρώπινη επαφή. Ομοίως, οι Ho et al. (2020) αναφέρουν ότι ο

πολλαπλασιασμός του φόβου μετάδοσης δημιούργησε μία ακανόνιστη συμπεριφορά μεταξύ των ανθρώπων, το οποίο είναι ένα συνηθισμένο φαινόμενο εν μέσω πανδημίας. Ωστόσο, με δεδομένο ότι ακόμα δεν έχει βρεθεί η θεραπεία για τον COVID-19 και η ασθένεια εξακολουθεί να εξαπλώνεται σε μεγάλο βαθμό και σε παγκόσμιο επίπεδο μέσω μεταλλάξεων, αυξάνει την ακανόνιστη συμπεριφορά και την ψυχολογική πίεση σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ότι η κρίση του 2008.

Τα μέτρα αποστασιοποίησης (καραντίνα) επιβλήθηκαν στην οικονομία έτσι ώστε να περιοριστεί η μόλυνση. Προκειμένου να ελαχιστοποιηθούν οι πτωχεύσεις επιχειρήσεων και η απώλεια παραγωγικού κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένων των δεξιοτήτων των εργαζομένων, επιβλήθηκε η εργασία μερικής απασχόλησης και η εργασία εξ' αποστάσεως ως μέτρα έναντι της απόλυσης μεγάλου αριθμού εργαζομένων (ILO, 2020). Τέτοιου είδους μέτρα δεν είχαν ληφθεί κατά την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008. Αντίθετα, το 2008 το αρχικό οικονομικό σοκ είχε ως αποτέλεσμα την έκρηξη της φούσκας των κατοικιών στις Ηνωμένες Πολιτείες και επηρέασε τη δραστηριότητα των ΗΠΑ και των διεθνών χρηματοπιστωτικών αγορών, οδηγώντας προοδευτικά σε παγκόσμια ύφεση. Προκειμένου να αποφευχθεί ο «ξαφνικός θάνατος» της οικονομίας, όλες οι ενέργειες αποσκοπούσαν στην ανάκαμψη της χρηματοδότησης για να βοηθήσουν την οικονομία να βγει από την επικείμενη κατάρρευση.

Τρίτον, το 2008, οι ανεπαρκώς κεφαλαιοποιημένες τράπεζες ήταν μέρος του προβλήματος. Αντιθέτως, στην κρίση COVID-19, τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα είναι μέρος της λύσης χάρη σε ένα καλύτερα ρυθμισμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα, παρά τα προηγούμενα σημάδια κόπωσης των μεταρρυθμίσεων. Μολονότι ο τραπεζικός τομέας έχει αποδειχθεί ότι είναι πιο ανθεκτικός από ό, τι σε προηγούμενες κρίσεις παρόμοιου μεγέθους, είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι ένας αριθμός κινδύνων - που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την πανδημία - πρέπει ακόμη να αντιμετωπιστούν. Ο πλήρης αντίκτυπος του σοκ COVID-19 δεν έχει ακόμη υλοποιηθεί στους ισολογισμούς των τραπεζών. Αυτό συνεπάγεται ότι τα προληπτικά και προηγμένα εργαλεία διαχείρισης κινδύνων θα είναι ζωτικής σημασίας για τον έλεγχο των πιστωτικών κινδύνων και, ως εκ τούτου, για τη διασφάλιση της ικανότητας του τραπεζικού δανεισμού να υποστηρίξει την πραγματική οικονομία στο μέλλον (European Central Bank, 2021).

Τέταρτον, η τρέχουσα κρίση της πανδημίας COVID-19 εξαπλώνεται με ταχύτερο ρυθμό από ότι η κρίση του 2008, απαιτώντας άμεσες και καίριες αντιδράσεις των αρχών για την

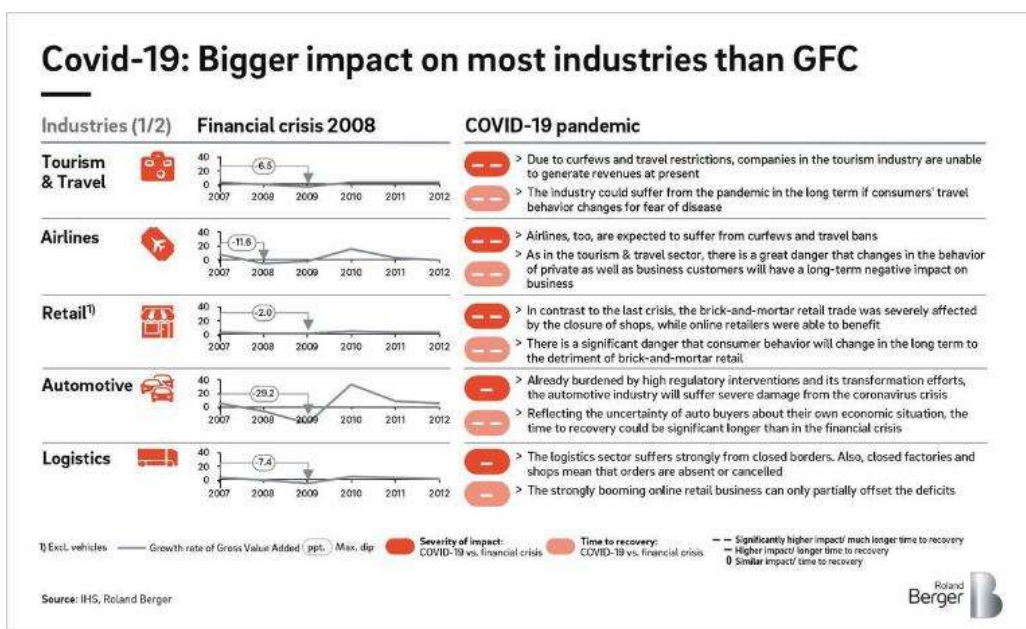
προστασία της υγείας των πολιτών ανά τον κόσμο, αλλά και της παγκόσμιας οικονομίας. Αντιθέτως, η κρίση του 2007-2008 ξέσπασε το 2010, ενώ η επακόλουθη ανάρρωση ήταν πολύ προοδευτική και με αποκλειστικό στόχο την οικονομία. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι στην τρέχουσα κρίση, οι δημόσιες αρχές, αντιμετωπίζοντας ένα βαθύτερο σοκ, έχουν λιγότερα περιθώρια αντίδρασης με αποτέλεσμα να επηρεάζονται οι δημοσιονομικές πολιτικές, δεδομένων των υψηλών εκκρεμοτήτων του δημόσιου χρέους έναντι του ΑΕΠ, στις περισσότερες ώριμες οικονομίες αλλά και στην Κίνα (European Central Bank, 2020).

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συγκέντρωση των ταυτόχρονων αντιδράσεων των μεγάλων χωρών υπολείπεται του αυθεντικού διεθνούς ή περιφερειακού συντονισμού, ιδίως μεταξύ κυβερνήσεων. Ενώ υπάρχουν πολλές τρέχουσες απεικονίσεις του διεθνούς συντονισμού μεταξύ των κεντρικών τραπεζών (συμπεριλαμβανομένων των συμβολαίων ανταλλαγής πιστωτικής αθέτησης), δεν συμβαίνει το ίδιο μεταξύ των κυβερνήσεων σε παγκόσμιο και ευρωπαϊκό επίπεδο. Αντιθέτως, στην κρίση του 2008, υπήρξε μεγαλύτερο περιθώριο ελιγμών των διεθνών οργανισμών. Για παράδειγμα, το 2009, το ΔΝΤ είχε εκδώσει 250 δισεκατομμύρια Ειδικά Τραβηκτικά Δικαιώματα (ΕΤΔ) (Το Βήμα, 2009), κάτι που δεν έχει γίνει κατ' αναλογία κατά την διάρκεια της πανδημίας. Το ίδιο ισχύει και για τη χρηματοδότηση ή τη λειτουργία άλλων ιδρυμάτων όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας.

Εν κατακλείδι, το 2008, η κρίση ξεκίνησε με την αναστάτωση στις αμερικανικές αγορές ακινήτων και χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων και εξαπλώθηκε μόνο στη χρηματοπιστωτική και πραγματική οικονομία στον υπόλοιπο κόσμο μετά από ορισμένη χρονική καθυστέρηση. Η πανδημία COVID-19 ασκεί μια πιο ριζοσπαστική και απότομη επίδραση. Έχει θέσει την πραγματική οικονομία εκτός λειτουργίας άμεσα και πλήρως, εξατμίζοντας ταυτόχρονα την προσφορά και τη ζήτηση. Το κλείσιμο των εργοστασίων, αρχικά στην Κίνα, προκάλεσε προβλήματα στις γραμμές εφοδιασμού, ενώ η ανεργία σήμαινε ότι οι εργαζόμενοι έχασαν τα εισοδήματά τους, με απότομη μείωση της κατανάλωσης, η οποία επιδεινώθηκε και με το γενικό lockdown και το κλείσιμο των καταστημάτων.

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 5-2, η πανδημία COVID-19 πλήττει πολλές βιομηχανίες πιο σκληρά από την οικονομική κρίση του 2008 και οι περισσότερες βιομηχανίες θα χρειαστούν περισσότερο χρόνο για να ανακάμψουν από τις απώλειες που υφίστανται. Για παράδειγμα, ο κλάδος των ταξιδιών και του τουρισμού έχει υποστεί σοβαρές ζημιές καθώς τα ταξίδια

(ιδιωτικά και επαγγελματικά) έχουν σταματήσει σχεδόν εξαιτίας των κλειστών συνόρων, των περιοριστικών μέτρων, και των απαγορεύσεων εισόδου. Περαιτέρω, πολύ σημαντικό πρόβλημα αποτελεί το γεγονός ότι ούτε η βιομηχανία θα είναι σε θέση να αντισταθμίσει αυτά τα χαμένα ταξίδια. Η τηλεδιάσκεψη αντικαθιστά αυτήν τη στιγμή τις προσωπικές επαγγελματικές συναντήσεις, ενώ οι εργαζόμενοι δεν είναι σε θέση να αναβάλουν την ετήσια άδειά τους - δεδομένης της κατάστασης στην οποία βρίσκονται οι εργοδότες τους - και πρέπει να την περάσουν στο σπίτι. Επομένως, οποιαδήποτε ανάκαμψη για αυτόν τον τομέα είναι προς το παρόν ανέφικτη (Roland Berger, 2020).

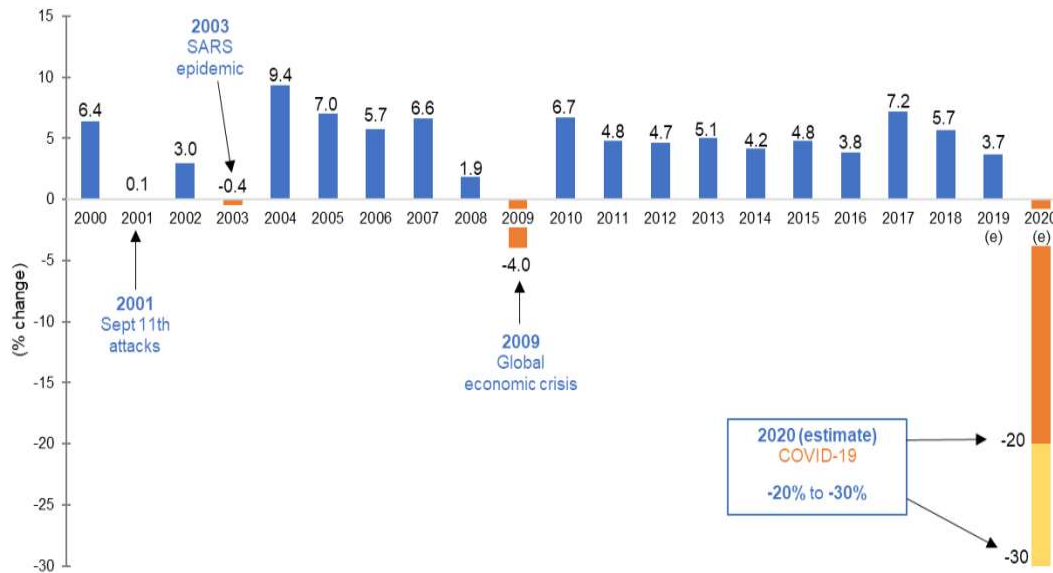

Διάγραμμα 5-2 Ποιες βιομηχανίες έπληξε κυρίως ο COVID-19

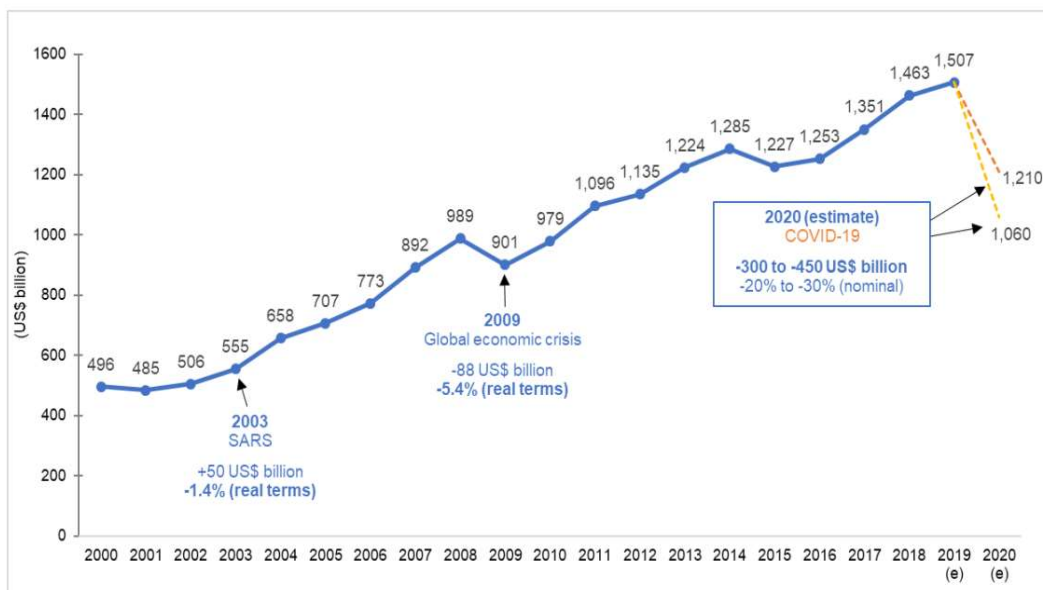
Πηγή: Roland Berger (2020)

Ιστορικά, τα ξεσπάσματα πανδημιών ανάγκασαν τις χώρες να κλείσουν τα σύνορά τους, να αναστείλουν την είσοδο τουριστών και επισκεπτών και να θεσπίσουν ταξιδιωτικές απαγορεύσεις με αποτέλεσμα σημαντικές απώλειες για τον κλάδο του τουρισμού. Αυτό συνέβη και κατά την πανδημία COVID-19. Επειδή ο COVID-19 μεταδίδεται μέσω της επαφής από άνθρωπο σε άνθρωπο (Chan et al., 2020), πολλές χώρες έχουν ανακοινώσει βραχυπρόθεσμους ταξιδιωτικούς περιορισμούς. Ο διεθνής τουρισμός συρρικνώθηκε καθώς οι χώρες έκλεισαν τα σύνορά τους. Ο UNWTO (2020) προέβλεψε ότι οι παγκόσμιες διεθνείς αφίξεις τουριστών θα μπορούσαν να μειωθούν μεταξύ 20 και 30% το 2020 λόγω της πανδημίας

(Διάγραμμα 5-3), οδηγώντας σε απώλειες τουριστικών εσόδων από \$300 έως 450 δισεκατομμύρια σε διεθνές επίπεδο (Διάγραμμα 5-4).

Διάγραμμα 5-3 Πρόβλεψη 2020 - Διεθνείς αφίξεις τουριστών, κόσμος (% μεταβολή)
 Πηγή: UNWTO (2020)

Διάγραμμα 5-4 Πρόβλεψη 2020 – Τουριστικές εισπράξεις, κόσμος (% μεταβολή)
 Πηγή: UNWTO (2020)

Η τουριστική βιομηχανία είναι ιδιαίτερα ευάλωτη σε κρίσεις ή καταστροφές καθώς οι ταξιδιωτικές μετακινήσεις επηρεάζονται από πολλούς εξωτερικούς παράγοντες, όπως η πολιτική αστάθεια, οι οικονομικές συνθήκες, το περιβάλλον και ο καιρός (Khan et al., 2020). Σύμφωνα με τους Yang and Nair (2014), μια βασική ερευνητική τάση στον τουρισμό περιλαμβάνει την αντιμετώπιση κινδύνου και κρίσης και ζητήματα όπως η τρομοκρατία, η πολιτική αστάθεια, οι οικονομικές κρίσεις, οι φυσικές καταστροφές, και οι μολυσματικές ασθένειες. Δεδομένης της αυξανόμενης προσοχής για τις επιπτώσεις του COVID-19, οι Li et al. (2020) εξετάζουν τον δυνητικό μετασχηματισμό της συμπεριφοράς των τουριστών λόγω της πρακτικής και ψυχολογικής απόστασης σε σχέση με τον COVID-19. Η συζήτηση υποδηλώνει ότι οι παγκόσμιες καταστάσεις έκτακτης ανάγκης για την υγεία μεταβάλλουν τα τουριστικά πρότυπα καθώς οι άνθρωποι φοβούνται την πιθανή μετάδοση και έχουν πολύ αυξημένη αντίληψη του κινδύνου σε προσωπικό και συλλογικό επίπεδο.

5.3 Επιπτώσεις των εξεταζόμενων κρίσεων στον κλάδο των ξενοδοχείων

Ο Πίνακας 5-2 απεικονίζει την εξέλιξη της διαθεσιμότητας των ξενοδοχειακών μονάδων και δωματίων στην Ελλάδα μεταξύ 2000 και 2007. Στο τέλος του 2007, η συνολική προσφορά ξενοδοχείων από 1 έως 5 αστέρια ήταν 9.207 μονάδες, από τις οποίες 6.303 ξενοδοχεία (68,5%) ήταν 2 και 3 αστέρων, 1.247 ξενοδοχεία (13,5%) ήταν 4 και 5 αστέρων, και 1.657 ξενοδοχεία (18,0%) ήταν 1 αστέρων. Η συνολική μεταβολή την περίοδο 2000-2007 ήταν +14,0% για τα ξενοδοχεία και +17,6% για τα δωμάτια. Εξετάζοντας επιμέρους τα δεδομένα, φαίνεται ότι οι μονάδες 5 αστέρων αυξήθηκαν +139,8%, και ακολουθούν οι μονάδες 4 αστέρων (+32,3%), 3 αστέρων (+26,8%), και 2 αστέρων (+9,3%), ενώ οι μονάδες 1 αστέρων μειώθηκαν κατά 0,9%.

Η συνολική εικόνα δείχνει ότι η Ελλάδα υστερεί σε σχέση με ανταγωνιστικές χώρες όσον αφορά τις πολυτελείς ξενοδοχειακές ιδιοκτησίες καθώς μόλις το 2,2% της συνολικής προσφοράς μονάδων φαίνεται να αντιπροσωπεύεται από παγκόσμιες ή εγχώριες μάρκες στην κατηγορία των 5 αστέρων. Αυτό συμβαίνει επειδή η πλειοψηφία των ξενοδοχείων και δωματίων είναι οικογενειακά ή λειτουργούν / ανήκουν σε ανεξάρτητους επιχειρηματίες.

Πίνακας 5-2 Εξέλιξη προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων, Ελλάδα (2000-2007)

	2000		2005		2006		2007		Δ % 2000-2007	
	Ξ	Δ	Ξ	Δ	Ξ	Δ	Ξ	Δ	Ξ	Δ
5*	83	18.686	155	29.140	176	33.130	199	35.782	139,8%	91,5%
4*	792	78.816	944	90.975	994	92.372	1.048	94.737	32,3%	20,2%
3*	1.499	76.207	1.712	83.632	1.804	85.547	1.900	85.920	26,8%	12,7%
2*	4.027	111.501	4.496	124.106	4.460	123.151	4.403	121.589	9,3%	9,0%
1*	1.672	27.783	1.729	30.868	1.677	29.979	1.657	29.964	-0,9%	7,9%
Σύνολο	8.073	312.993	9.036	358.721	9.111	364.179	9.207	367.992	14,0%	17,6%

Πηγή: Papadimitriou and Trakas (2008)

Εξετάζοντας την εξέλιξη της προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων στην Ελλάδα την περίοδο 2007-2015 (Πίνακας 5-3), φαίνεται, στο τέλος του 2015, η συνολική προσφορά ξενοδοχείων από 1 έως 5 αστέρια ήταν 9.757 μονάδες, από τις οποίες 6.546 ξενοδοχεία (67,1%) ήταν 2 και 3 αστέρων, 1.759 ξενοδοχεία (18,0%) ήταν 4 και 5 αστέρων, και 1.452 ξενοδοχεία (14,9%) ήταν 1 αστέρων. Η συνολική μεταβολή την περίοδο 2007-2015 ήταν +6,0% για τα ξενοδοχεία και +10,4% για τα δωμάτια. Η επιμέρους εξέταση των δεδομένων δείχνει αύξηση +110,6% στις μονάδες 5 αστέρων, +28,2% στις μονάδες 3 αστέρων, και +27,9% στις μονάδες 4 αστέρων, ενώ οι μονάδες 2 και 1 αστέρων μειώθηκαν κατά -6,7% και -12,4%, αντίστοιχα. Τα στοιχεία δείχνουν ότι, η ελληνική οικονομία ακόμα και μέσα στην κρίση του 2008, κατάφερε να διατηρήσει το ενδιαφέρον των επενδυτών τόσο με εγχώριες όσο και με ξένες επενδύσεις στον ελληνικό ξενοδοχειακό τομέα.

Πίνακας 5-3 Εξέλιξη προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων, Ελλάδα (2007-2015)

	2005		2010		2015		Δ % 2000-2015	
	Ξ	Δ	Ξ	Δ	Ξ	Δ	Ξ	Δ
5*	155	29.140	312	51.100	419	63.297	110,6%	76,9%
4*	944	90.975	1.234	101.837	1.340	102.690	27,9%	8,4%
3*	1.712	83.632	2.268	92.847	2.436	96.308	28,2%	12,1%
2*	4.496	124.106	4.349	122.645	4.110	116.015	-6,7%	-4,6%
1*	1.729	30.868	1.569	29.231	1.452	27.890	-12,4%	-6,9%
Σύνολο	9.036	358.721	9.732	397.660	9.757	406.200	6,0%	10,4%

Πηγή: Boussia et al. (2016)

Συγκριτικά με το 2007, φαίνεται ότι μετά την έναρξη της κρίσης αλλά και την κορύφωση της την περίοδο 2009-2011, η ελληνική ξενοδοχειακή βιομηχανία αύξησε μόνο τις μονάδες 3 αστέρων κατά +1,5 ποσοστιαίες μονάδες, από 26,8% σε 28,2%. Αντιθέτως, υπήρξε μείωση στις μονάδες 5 αστέρων κατά 29,2 ποσοστιαίες μονάδες, από 139,8% σε 110,6% και στις μονάδες 2 αστέρων κατά 16 ποσοστιαίες μονάδες, από 9,3% σε -6,7%, ενώ μικρότερες μειώσεις παρατηρούνται στις μονάδες 4 αστέρων (-4,5 ποσοστιαίες μονάδες), και 1 αστέρων (11,5 ποσοστιαίες μονάδες) (Διάγραμμα 5-5).

Διάγραμμα 5-5 Μεταβολή προσφοράς ξενοδοχείων (2000-2007 & 2007-2015)

Πηγή: *Ίδια επεξεργασία (2021)*

Η επιβολή των capital controls το 2015 επηρέασε την προσφορά δωματίων και ξενοδοχείων το 2016 καθώς οι ξενοδοχειακές μονάδες μειώθηκαν κατά 0,3% από 9.757 σε 9.730, ενώ η προσφορά δωματίων αυξήθηκε κατά 0,2% από 406.200 σε 407.146. Η συνολική μεταβολή την περίοδο 2015-2018 είναι +1,2% για τις ξενοδοχειακές μονάδες και +4,9% για τα δωμάτια (Πίνακας 5-4).

Πίνακας 5-4 Εξέλιξη προσφοράς ξενοδοχείων και δωματίων, Ελλάδα (2005-2018)

	2015	2016	2017	2018	% Δ 2015-2018
Ξενοδοχεία	9.757	9.730	9.783	9.873	1,2%
Δωμάτια	406.200	407.146	414.127	425.973	4,9%

Πηγή: *Algean Property (2019)*

Αναφορικά με την πληρότητα των δωματίων την περίοδο 2012-2019 φαίνεται ότι από το 2012 έως το 2018, η τάση είναι αυξητική, παρά τις επιπτώσεις της κρίσης, ενώ το 2019 μειώνεται σημαντικά στα επίπεδα του 2016 λόγω της κρίσης του COVID-19.

Διάγραμμα 5-6 Καθαρά ποσοστά πληρότητας δωματίων, Ελλάδα (2012-2019)

Πηγή: Statista (2021β)

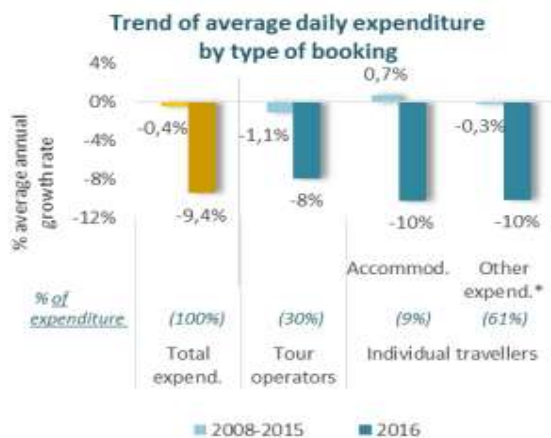
Συνοψίζοντας τις οικονομικές επιπτώσεις, οι πωλήσεις από τα ελληνικά ξενοδοχεία αυξήθηκαν κατά 18% την περίοδο 2008-2015 αντανakλώντας αντίστοιχη αύξηση του αριθμού των διανυκτερεύσεων και σταθερές τιμές (δηλ. οι τιμές αυξάνονται για μεμονωμένους τουρίστες και μειώνονται για τα ταξιδιωτικά γραφεία). Το συνολικό κόστος λειτουργίας των ελληνικών ξενοδοχείων ακολούθησε παρόμοια τάση με τις πωλήσεις, αφού βελτιώθηκε η ποιότητα των ξενοδοχειακών υπηρεσιών. Αυτό οδήγησε σε επενδύσεις σε πάγια περιουσιακά στοιχεία, αλλά και σε υψηλότερο λειτουργικό κόστος για αγορές αγαθών και υπηρεσιών (58% την περίοδο 2008-2015), το οποίο αντισταθμίστηκε εν μέρει από τη μείωση του κόστους εργασίας (-47% την περίοδο 2008-2015). Δεδομένων αυτών των συνθηκών, τα λειτουργικά περιθώρια κέρδους (EBITDA) επέστρεψαν σε προ κρίσης επίπεδα (24% το 2015 από το 20% το 2010 και 25% το 2008), αν και αντιπροσωπεύουν ξενοδοχεία με χαμηλότερους μισθούς και υψηλότερη ποιότητα υπηρεσιών σε σύγκριση με τα επίπεδα πριν από την κρίση (Διάγραμμα 5-7).

Διάγραμμα 5-7 Βασικά οικονομικά μεγέθη ελληνικών ξενοδοχείων (2008-2015)

Πηγή: Mylonas and Tzakou-Lambropoulou (2017)

Η ανοδική τάση στον κλάδο δέχθηκε κραδασμούς το 2016 λόγω της επιβολής των capital controls και των συνθηκών υψηλής πολιτικής αβεβαιότητας, παράγοντες που οδήγησαν σε μείωση των τιμών των τουριστικών πακέτων κατά -8% (Διάγραμμα 5-8). Μαζί με την υψηλή αβεβαιότητα των ιδιοκτητών ξενοδοχείων, το ασταθές κλίμα στην Τουρκία σε συνδυασμό με τις πολύ αυξημένες μεταναστευτικές ροές δημιούργησε περαιτέρω πίεση και στις μεμονωμένες κρατήσεις, αυξάνοντας έτσι τις τιμές των online πωλήσεων κατά 10% το 2016 και 16% για την υψηλή περίοδο, επηρεάζοντας επίσης τις συνολικές τιμές στον κλάδο. Αυτή η μείωση των τιμών, σε συνδυασμό με ένα χαμηλότερο ποσοστό ξένων τουριστών που διαμένουν σε ξενοδοχεία κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη χώρα οδήγησε σε μείωση της μέσης ημερήσιας δαπάνης των ξένων τουριστών κατά 9,4% (σε 67 ευρώ το 2016 από 74 ευρώ το 2015).

Διάγραμμα 5-8 Μέση κατανάλωση ανά είδος κράτησης, Ελλάδα (2008-2016)

Πηγή: Mylonas and Tzakou-Lambropoulou (2017)

Ως επιβεβαίωση της αυξανόμενης τάσης του ξενοδοχειακού κλάδου, ο μέσος δείκτης κύκλου εργασιών στις υπηρεσίες διαμονής κατέγραψε αύξηση κατά +47,1% μεταξύ 2015-2018 (από 100,0 σε 147,1) και ετήσια αύξηση +8,2%. Το 4ο τρίμηνο του 2018 ο δείκτης κατέγραψε αύξηση +4,3% σε σύγκριση με την αύξηση +12,0% την ίδια περίοδο του έτους 2017, ενώ οι μεταβολές τριμήνου κατέγραψαν μείωση -77,2% το 2018 και -76,6% το 2017, υποδηλώνοντας την υψηλή εποχικότητα της βιομηχανίας (Πίνακας 5-5).

Πίνακας 5-5 Δείκτης κύκλου εργασιών υπηρεσιών διαμονής (2015-2018)

Έτος	Τρίμηνο	Δείκτης	Ετήσια Μεταβολή	Μεταβολή τριμήνου
2015	A	30,7	12,0%	-44,9%
	B	107,7	17,0%	251,0%
	Γ	213,5	11,4%	98,4%
	Δ	48,1	-13,6%	77,5%
	M.O	100,0	9,1%	
2016	A	30,4	-0,9%	-36,8%
	B	120,6	12,0%	296,8%
	Γ	248,0	16,4%	106,0%
	Δ	62,2	29,3%	-75,0%
	M.O	115,4	15,4%	
2017	A	35,8	17,7%	-42,5%
	B	141,0	16,9%	294,2%
	Γ	297,3	19,7%	110,8%
	Δ	69,7	12,0%	-76,6%
	M.O	136,0	17,8%	
2018	A	39,0	8,9%	-44,1%
	B	157,7	11,9%	34,9%
	Γ	318,8	7,2%	102,1%
	Δ	72,7	4,3%	-77,2%
	M.O	147,1	8,2%	

Πηγή: *Algean Property (2019)*

Έρευνα των Qiu et al. (2020) σχετικά με τους αντιληπτούς κινδύνους που σχετίζονται με τον τουρισμό επικεντρώθηκε στην έννοια του αντιληπτού κινδύνου και τη συμπεριφοράς των καταναλωτών. Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι τουρίστες αντιλαμβάνονται διαφορετικά τους κινδύνους και οι αντιλήψεις κινδύνου επηρεάζονται από παράγοντες όπως η τρομοκρατία, ο πόλεμος, η κοινωνική αστάθεια ή ζητήματα προστασίας της υγείας. Οι αντιληπτοί κίνδυνοι συχνά οδηγούν τους τουρίστες να αποφύγουν μια συγκεκριμένη περιοχή. Εμπειρική μελέτη

των Sharma and Nicolau (2020) αποδεικνύει ότι ως συνέπεια της πανδημίας, οι κλάδοι των ξενοδοχείων, αεροπορικών εταιρειών, κρουαζιερόπλοιων, και ενοικίασης αυτοκινήτων έχουν γνωρίσει σημαντική πτώση στην αποτίμηση. Η πτώση είναι αρκετά σημαντική σε κάθε κλάδο για να δικαιολογήσει ανησυχίες για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές των κλάδων αυτών μετά το πέρας της πανδημίας. Όπως υπογραμμίζουν οι Uğur and Akbiyik (2020), ο τομέας του τουρισμού επηρεάζεται εύκολα από παγκόσμιες κρίσεις καθώς οι τουρίστες αποφασίζουν να ακυρώσουν ή να καθυστερήσουν τα ταξίδια τους την ίδια μέρα με τη διάδοση των ειδήσεων. Στο πλαίσιο αυτό, οι Polyzos et al. (2020) διερευνούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα της τρέχουσας επιδημίας COVID-19 στις αφίξεις Κινέζων τουριστών στις ΗΠΑ και την Αυστραλία. Το αυξανόμενο μερίδιο αγοράς του κινεζικού τουρισμού και το γεγονός ότι ήταν η πρώτη χώρα που βίωσε την πανδημία χρήζουν την Κίνα ως κατάλληλο δείγμα για προβλέψεις για τον παγκόσμιο τουρισμό. Τα ευρήματα της μελέτης προτείνουν ότι η ανάκτηση των αφίξεων σε επίπεδα πριν από την κρίση μπορεί να διαρκέσει από 6 έως 12 μήνες με σημαντικές αρνητικές επιπτώσεις όχι μόνο στην τουριστική βιομηχανία αλλά και σε άλλους τομείς που αλληλοεπιδρούν με αυτήν (κρουαζιέρες, αεροπορικές εταιρείες, εταιρείες ενοικίασεως αυτοκινήτων, εστίαση, κλπ.).

Η ικανοποίηση των πελατών της ξενοδοχειακής βιομηχανίας συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με την ποιότητα των υπηρεσιών. Μια προσέγγιση που επικεντρώνεται στην ικανοποίηση του πελάτη μπορεί να βελτιώσει την αφοσίωση των πελατών, αυξάνοντας έτσι τη θετική εικόνα του τουριστικού προορισμού. Εμπειρική έρευνα στον ισπανικό τομέα φιλοξενίας εστιάζει στη σύνδεση μεταξύ των επιπτώσεων της κρίσης, των μέτρων που ελήφθησαν για την ανακούφιση της κρίσης και της απόδοσης των ξενοδοχείων. Τα ευρήματα δείχνουν ότι τα ξενοδοχεία που εστιάζουν στην υψηλή ποιότητα, την εικόνα της μάρκας και την πιστή βάση πελατών είναι σε θέση να διαχειρίζονται καλύτερα την κρίση και να διατηρήσουν την ικανοποίηση των πελατών σε υψηλά επίπεδα (del Mar Alonso-Almeida and Bremser, 2013). Οι Tsiotras et al. (2013) υπογραμμίζουν ότι η οικονομική κρίση, η τεχνολογική καινοτομία και οι κοινωνικές και μεταβαλλόμενες πολιτισμικές νόρμες επέφεραν αλλαγές στο επίπεδο του ανταγωνισμού στην τουριστική βιομηχανία με άμεσο αντίκτυπο στην εθνική οικονομία. Αξιολογώντας 34 ελληνικά ξενοδοχεία πέντε αστέρων που εφαρμόζουν πέντε δείκτες επιχειρηματικής αριστείας, οι συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, παρά την κρίση του 2008, τα ξενοδοχεία βρίσκονται σε διαδικασία βελτίωσης της ποιότητας και εργάζονται προς την αριστεία των επιχειρήσεων. Ωστόσο, παραμένουν ορισμένα ζητήματα που περιλαμβάνουν έλλειψη

συγκριτικής αξιολόγησης, κακή αξιολόγηση ιστορικών δεδομένων και κακές επιδόσεις σε θέματα διαχείρισης ανθρώπινου δυναμικού. Επιπλέον, η εισαγωγή νέων υπηρεσιών ανάπτυξης αποτελεί βασικό καθοριστικό παράγοντα της στρατηγικής διαφοροποίησης στη βιομηχανία φιλοξενίας. Οι επιτυχημένες νέες υπηρεσίες ενισχύουν τον καινοτομικό προσανατολισμό των ξενοδοχείων, αποτελούν τη βάση για τη μελλοντική ανταγωνιστικότητα, ανάπτυξη και επιβίωση, και φιλοδοξούν να αποτελέσουν τους οδηγούς για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης (Kitsios et al., 2015). Σε παρόμοιο πλαίσιο, έρευνα των Politis et al. (2021) στοχεύει στον εντοπισμό της επίδρασης ορισμένων κοινωνικοοικονομικών παραγόντων στην ταξιδιωτική συμπεριφορά των Ελλήνων πολιτών και του κατά πόσον οποιαδήποτε κοινωνική ομάδα ήταν συγκριτικά λιγότερο προνομιούχα ή υπέστη περισσότερη πίεση από το lockdown. Χρησιμοποιώντας δείγμα από 1.259 Έλληνες πολίτες κατά την περίοδο του lockdown, η μελέτη διαπιστώνει μία προφανή αλλαγή των προτύπων κινητικότητας των Ελλήνων πολιτών, σε συμμόρφωση με τα μέτρα αποκλεισμού που επέβαλε η κυβέρνηση. Ο αριθμός των ταξιδιών που ολοκληρώθηκαν μειώθηκε σημαντικά, ενώ η επιλογή του τρόπου μεταφοράς επηρεάστηκε από τη διάδοση του κορωνοϊού, με τους ταξιδιώτες να επιλέγουν να αποφύγουν τα μέσα μαζικής μεταφοράς υπέρ πιο ιδιωτικών μέσων μεταφοράς, όπως το αυτοκίνητό τους.

Η κρίση του COVID-19 έχει δημιουργήσει τρία πιθανά σενάρια επιπτώσεων στην ελληνική ξενοδοχειακή βιομηχανία. Λαμβάνοντας ως δείγμα την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, οι Papadimitriou and Boussia (2019) αναφέρουν τα εξής:

1. Βασικό σενάριο

Το βασικό σενάριο αντικατοπτρίζει την αναμενόμενη ανάκαμψη πληρότητας με βάση μια μάλλον συντηρητική αλλά συνολικά σταθερή προσέγγιση. Η βασική υπόθεση του σεναρίου είναι ότι η βιομηχανία καταλυμάτων θα ακολουθήσει ένα σταθερό πρότυπο ανάκαμψης διαφοροποιημένο για διεθνές και εγχώριο πελατολόγιο.

Στην Αθήνα, με βάση τα τελευταία στοιχεία που δημοσιεύθηκαν από την Ελληνική Στατιστική Αρχή, το μερίδιο μεταξύ διεθνών και εγχώριων επισκέψεων το 2018 ήταν 69% και 31%, αντίστοιχα, υποδεικνύοντας την υψηλή εξάρτησή της από τη διεθνή πελατεία. Για το συγκεκριμένο σενάριο, θεωρείται ότι οι διεθνείς ταξιδιώτες θα μειωθούν κατά 70% τον Ιούνιο, σε σύγκριση με την αντίστοιχη περσινή περίοδο, ενώ αυτή η πτωτική τάση θα βελτιωθεί σταδιακά τους επόμενους μήνες φτάνοντας το 30% τον Δεκέμβριο. Οι εγχώριες επισκέψεις αναμένεται να ανακάμψουν γρηγορότερα. Πιο συγκεκριμένα, προβλέπεται πτώση 50% τον

Ιούνιο (σε σύγκριση με τον Ιούνιο του 2019) και η πτώση αυτή θα συρρικνωθεί προοδευτικά στο 10% τον Δεκέμβριο. Η συνολική ύφεση της διεθνούς και της εγχώριας πελατείας έως το τέλος του έτους, σε σύγκριση με το 2019, προβλέπεται να φτάσει συνολικά το -46% και το -26%, αντίστοιχα.

Η Θεσσαλονίκη εξαρτάται εξίσου από τον εγχώριο και διεθνή τουρισμό, όπως αποτυπώνεται από τα τελευταία στοιχεία που δημοσιεύθηκαν από την Ελληνική Στατιστική Αρχή για το 2018. Επομένως, η επίσκεψη της πόλης είναι λιγότερο επιρρεπής σε τυχόν κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που ενδέχεται να λάβουν χώρα σε διεθνές επίπεδο. Για το συγκεκριμένο σενάριο, η υπόθεση είναι ότι οι διεθνείς ταξιδιώτες θα μειωθούν κατά 65% τον Ιούνιο, σε σύγκριση με τον Ιούνιο του 2019, ενώ αυτή η μείωση θα μειωθεί σταδιακά τους επόμενους μήνες φτάνοντας το 25% τον Δεκέμβριο. Οι εγχώριες επισκέψεις αναμένεται να διατηρήσουν τον ίδιο ρυθμό ανάκαμψης με την Αθήνα. Πιο συγκεκριμένα προβλέπεται πτώση 50% τον Ιούνιο και η πτώση αυτή θα συρρικνωθεί σταδιακά στο 10% τον Δεκέμβριο. Η συνολική κάμψη της διεθνούς και της εγχώριας πελατείας έως το τέλος του έτους, σε σύγκριση με το 2019, προβλέπεται να φτάσει συνολικά το -41% και το -26%, αντίστοιχα.

2. Θετικό σενάριο

Σύμφωνα με αυτό το θετικό σενάριο, θα περίμενε κανείς τα μηνιαία επίπεδα πληρότητας να έχουν βραδύτερη ύφεση, δεδομένου ότι αναμένονται αποτελεσματικές και πιο ριζοσπαστικές λύσεις για την αντιμετώπιση του COVID-19 σε διεθνές επίπεδο και συνεπώς οι τουριστικές και αεροπορικές βιομηχανίες θα ανακάμψουν πιο γρήγορα.

Στην Αθήνα, σε σύγκριση με τους ίδιους μήνες του 2019, το διεθνές τμήμα θα συρρικνωθεί κατά 80% τον Μάιο, 50% τον Ιούνιο, 40% τον Ιούλιο, 30% τον Αύγουστο και σταδιακά θα φτάσει σε πτώση 10% στο τέλος του έτους. Οι εγχώριες επισκέψεις θεωρείται ότι θα ανακάμψουν γρηγορότερα με πτώση 50% τον Μάιο, η οποία σταδιακά θα συρρικνωθεί τους επόμενους μήνες. Από τον Σεπτέμβριο και μετά, θεωρείται ότι οι εσωτερικές επισκέψεις θα ανακάμψουν στα επίπεδα πριν από τον COVID-19. Η συνολική πτώση της διεθνούς και εγχώριας πελατείας έως το τέλος του έτους, σε σύγκριση με το 2019, προβλέπεται να φτάσει συνολικά το -33% και το -14%, αντίστοιχα.

Στη Θεσσαλονίκη, η υπόθεση είναι ότι το διεθνές τμήμα υποτίθεται ότι θα συρρικνωθεί κατά 75% τον Μάιο, 45% τον Ιούνιο, 35% τον Ιούλιο, 25% τον Αύγουστο και σταδιακά θα φτάσει σε πτώση 5% έως το τέλος του έτους. Οι εγχώριες επισκέψεις θεωρείται ότι θα

ανακάμψουν γρηγορότερα. Πιο συγκεκριμένα, προβλέπεται πτώση 50% τον Μάιο, η οποία σταδιακά θα συρρικνωθεί τους επόμενους μήνες. Από τον Σεπτέμβριο και μετά, θεωρείται ότι οι εσωτερικές επισκέψεις θα ανακάμψουν στα επίπεδα πριν από τον COVID-19. Η συνολική κάμψη της διεθνούς και της εγχώριας πελατείας έως το τέλος του έτους, σε σύγκριση με το 2019, προβλέπεται να φτάσει συνολικά το -28% και το -14%, αντίστοιχα.

3. Αρνητικό σενάριο

Σύμφωνα με το αρνητικό σενάριο, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι παρά το άνοιγμα των ξενοδοχείων, θα υπάρξει μια ακραία μείωση της πληρότητας τους επόμενους μήνες καθώς ο κόσμος θα βιώνει ακόμα τις καταστροφικές επιπτώσεις του COVID-19 και τις σχετικές επιπτώσεις του στον τουρισμό. Ακόμη και μέχρι το τέλος του έτους ο τουρισμός αναμένεται να έχει ανακάμψει μερικώς.

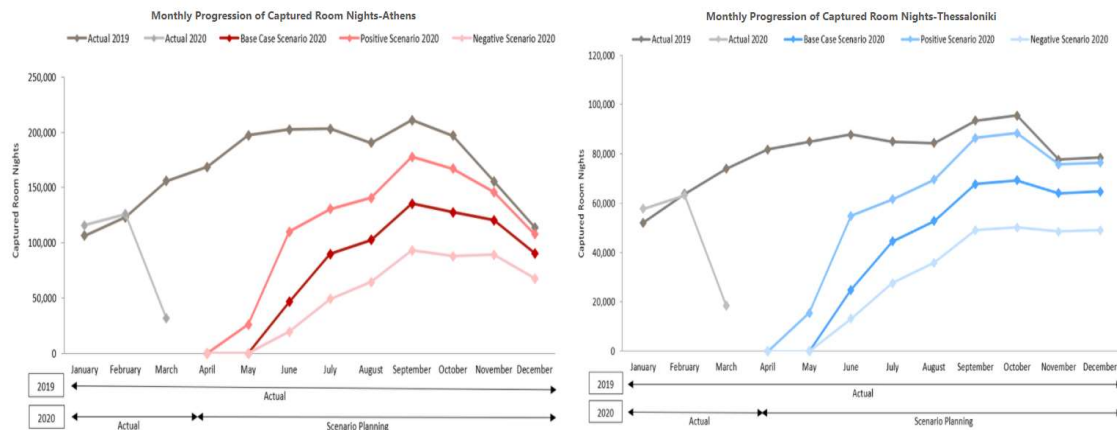
Στην Αθήνα, η βασική υπόθεση είναι ότι οι διεθνείς ταξιδιώτες θα μειωθούν κατά 90% τον Ιούνιο και αυτή η μείωση σταδιακά θα μειωθεί σε 50% τον Δεκέμβριο, ενώ οι εσωτερικές επισκέψεις θα ξεκινήσουν με πτώση 70% τον Ιούνιο και τελικά θα μειωθούν στο 30% τον Δεκέμβριο. Η συνολική κάμψη της διεθνούς και της εγχώριας πελατείας έως το τέλος του έτους, σε σύγκριση με το 2019, προβλέπεται να φτάσει συνολικά το -65% και το -45%, αντίστοιχα.

Στην Θεσσαλονίκη, οι διεθνείς ταξιδιώτες αναμένεται να μειωθούν κατά 85% τον Ιούνιο και η πτώση αυτή θα μειωθεί σταδιακά σε 45% τον Δεκέμβριο, ενώ οι εσωτερικές επισκέψεις θα ξεκινήσουν με πτώση 70% τον Ιούνιο και τελικά θα μειωθούν στο 30% τον Δεκέμβριο. Η συνολική πτώση της διεθνούς και εγχώριας πελατείας έως το τέλος του έτους, σε σύγκριση με το 2019, προβλέπεται να φτάσει συνολικά το -60% και το -45%, αντίστοιχα.

Ο καταστρεπτικός αντίκτυπος του COVID-19 είναι εμφανής σε κάθε περίπτωση με το θετικό σενάριο να επηρεάζεται λιγότερο από την έκβαση αυτού του απρόβλεπτου γεγονότος. Η ανάλυση σχεδιασμού σεναρίων έγινε με βάση τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν από την Ξενοδοχειακή Ένωση Αθηνών και Θεσσαλονίκης και αναφέρονται σε 7.300 και 3.700 δωμάτια αντίστοιχα, που καλύπτουν όλες τις κατηγορίες ξενοδοχείων. Το 2019 αυτά τα δωμάτια δημιούργησαν περίπου 2,0 εκατομμύρια διανυκτερεύσεις δωματίων με συνολική πληρότητα 76% στην Αθήνα και 1,3 εκατομμύρια διανυκτερεύσεις με συνολική πληρότητα 72% στη Θεσσαλονίκη. Στην περίπτωση της Αθήνας, αυτές οι διανυκτερεύσεις δημιουργήθηκαν κυρίως από διεθνές πελατολόγιο (που αντιπροσωπεύει το 61% του συνόλου)

με τις κύριες αγορές τροφοδοσίας να είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Ιταλία και η Αυστραλία. Οι διανυκτερεύσεις στη Θεσσαλονίκη τροφοδοτήθηκαν εξίσου από διεθνείς και εγχώριες πελατείες, με τις κυριότερες αγορές να είναι το Ισραήλ, η Κύπρος, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η Γερμανία και η Ρουμανία.

Το Διάγραμμα 5-9 απεικονίζει τη μηνιαία εξέλιξη των διανυκτερεύσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη με βάση τα τρία παραπάνω σενάρια.

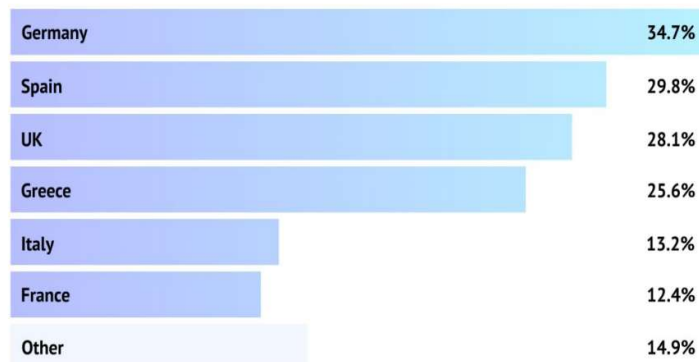

Διάγραμμα 5-9 Μηνιαία εξέλιξη διανυκτερεύσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη (2020)

Πηγή: Papadimitriou and Boussia (2019)

Έρευνα που διεξήχθη από το International Hospitality Investment Forum (IHIF) τον Αύγουστο του 2021 επικεντρώθηκε στον αντίκτυπο που είχε η πανδημία του κορονοϊού στον τομέα της φιλοξενίας από τον Μάρτιο του 2020. Συνολικά 160 επαγγελματίες του κλάδου, συμπεριλαμβανομένων επαγγελματιών ακινήτων ή φιλοξενίας, επιχειρηματιών ξενοδοχείων και επενδυτών, από όλη την Ευρώπη συμμετείχαν στην έρευνα. Τα ευρήματα αποκάλυψαν ότι οι περισσότεροι ειδικοί αναμένουν ότι η βιομηχανία φιλοξενίας θα ανακάμψει τα επόμενα τρία χρόνια, αν και η κατάσταση σε ορισμένες χώρες θα εξαρτηθεί από τα ποσοστά εμβολιασμού. Οι ερωτηθέντες έκριναν σε μεγάλο βαθμό ότι η γερμανική, η ισπανική, η βρετανική, και η ελληνική αγορά θα έχουν ταχεία ανάκαμψη συγκριτικά με άλλες αγορές (Διάγραμμα 5-10).

Which country will see its hospitality market recover fastest?

Διάγραμμα 5-10 Εκτιμώμενη ανάκαμψη τουριστικής αγοράς ανά χώρα

Πηγή: Krinis (2020)

5.4 Επιπτώσεις των εξεταζόμενων κρίσεων στον κλάδο της εστίασης

Η παγκόσμια πανδημία του κορονοϊού έχει επιφέρει μία επιταχυνόμενη αλλαγή στον κλάδο της εστίασης μέσω μιας σειράς προειδοποιήσεων, αποκλεισμών, και σχετικών μέτρων αντιμετώπισης της εξάπλωσης του ιού. Σύμφωνα με την Εθνική Ένωση Εστιατορίων στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, έως και 110.000 εστιατόρια έκλεισαν από την κήρυξη της πανδημίας και οι πωλήσεις τροφίμων έχουν μειωθεί κατά 255 δισεκατομμύρια δολάρια από τότε. Από την άλλη πλευρά, δεδομένου ότι τα έξοδα της βιομηχανίας εστίασης είναι πολύ υψηλά, οι ιδιοκτήτες των εστιατορίων αναγκάστηκαν να γίνουν πιο δημιουργικοί ώστε να κρατήσουν τις εισροές τους σε ένα ικανοποιητικό επίπεδο (Ruggless, 2021).

Κάποιοι από τους τρόπους που εφάρμοσαν τα εστιατόρια ανά τον κόσμο, και στην Ελλάδα, ήταν η βελτίωση της παρουσίας τους στο διαδίκτυο και η άμεση επικοινωνία με τον καταναλωτή. Όπως υπογραμμίζουν οι Chen et al. (2021), η ικανοποίηση των πελατών ήταν πάντα ένας από τους βασικούς παράγοντες για τη βιώσιμη ανάπτυξη των επιχειρήσεων. Ωστόσο, στον κλάδο εστίασης, η ικανοποίηση πελατών μπορεί να βελτιωθεί σημαντικά μέσω της απόκτησης πληροφοριών για τον πελάτη και τις προτιμήσεις του. Επιπλέον, οι κριτικές στα κοινωνικά μέσα έχουν γίνει μία από τις σημαντικές πηγές αναφοράς για τις αποφάσεις των πελατών στην αγορά υπηρεσιών και προϊόντων. Ιδίως κατά τη διάρκεια της επιδημίας του COVID-19, η επικοινωνία κατά τη συλλογή δεδομένων αυξάνει την ικανοποίηση των πελατών και βοηθά τις εταιρείες να προσαρμοστούν σωστά σε παρόμοιες επιδημικές καταστάσεις στο

μέλλον. Οι καταναλωτές είναι πρόθυμοι να εμβαθύνουν λίγο περισσότερο στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και να επικοινωνήσουν περισσότερο με το εστιατόριο. Από την πλευρά τους, τα εστιατόρια εισήγαγαν ενημερωτικά δελτία ηλεκτρονικού ταχυδρομείου και ανέπτυξαν την υπηρεσία χωρίς επαφή (Ruggless, 2021).

Οι Brizek et al. (2021) αξιολογούν τις αντιλήψεις και τις στάσεις των ανεξάρτητων τοπικών διοικητικών και κυβερνητικών φορέων του κλάδου εστίασης της Νότιας Καρολίνας σε σχέση με τις λειτουργικές και οικονομικές επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19. Η έρευνα διήρκεσε 5 εβδομάδες, από τις 4 Μαΐου 2020, ημερομηνία που επιτράπηκε στα εστιατόρια στις ΗΠΑ να ανοίξουν σε εσωτερικούς χώρους, αλλά με περιορισμούς στη χωρητικότητα των καθισμάτων ώστε να διασφαλιστεί η κοινωνική αποστασιοποίηση. Τα ευρήματα αναδεικνύουν ότι το 25% των ερωτηθέντων αναγκάστηκαν να κλείσουν τα εστιατόρια τους μετά από διακοπή λειτουργίας σχεδόν δύο μηνών. Λιγότερο από το 25% των ερωτηθέντων δεν μπόρεσαν να διατηρήσουν τον αριθμό των υπαλλήλων τους σε επίπεδα προ πανδημίας. Τέλος, το 81% των ερωτηθέντων ανακουφίστηκαν από τα μέτρα διευκόλυνσης της κυβέρνησης (πρόγραμμα CARES), ενώ το 65% δεν θα μπορούσαν να διατηρήσουν τα εστιατόριά τους ανοιχτά εάν οι περιορισμοί της πανδημίας παρέμεναν σε ισχύ μέχρι το 2021.

Οι Song et al. (2021) εξετάζουν πώς ποικίλλουν οι επιδράσεις του COVID-19 στις αποδόσεις των εταιρειών εστιατορίων των ΗΠΑ χρησιμοποιώντας τρεις διαστάσεις επιπέδου επιχειρήσεων (οικονομικές συνθήκες, εταιρικές στρατηγικές και δομή ιδιοκτησίας). Χρησιμοποιώντας 795 παρατηρήσεις σταθερού έτους που ελήφθησαν από τις ετήσιες εκθέσεις και άλλες βάσεις δεδομένων, η μελέτη διαπιστώνει ότι οι εταιρείες εστιατορίων με μεγαλύτερο μέγεθος, υψηλότερη μόχλευση, περισσότερες ταμειακές ροές, χαμηλότερη απόδοση επενδύσεων, και μεγαλύτερη διεθνοποίηση είναι πιο ανθεκτικές στις αντιδράσεις των αποδόσεων των μετοχών λόγω COVID-19 από άλλες παρόμοιες εταιρείες. Αντιθέτως, το μέρισμα, το franchising, η θεσμική ιδιοκτησία και η ιδιοκτησία σε γενικές γραμμές δεν έδειξαν καμία σημαντική μετριαστική επίδραση στη σχέση μεταξύ του COVID-19 και των αποδόσεων των μετοχών.

Άλλη μελέτη διερευνά τις επιδράσεις της αντιληπτής απειλής του COVID-19 και της εξάπλωσης του ιού στις προτιμήσεις των καταναλωτών για ιδιωτικές εγκαταστάσεις εστίασης (private dining). Η ενσωμάτωση των θεωριών για την ψυχολογία του κινδύνου στην έρευνα σχετικά με την προτίμηση για ιδιωτικό δείπνο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι καθώς αυξάνεται η

εξάπλωση του COVID-19, αυξάνεται συστηματικά και η προτίμηση για ιδιωτικές εγκαταστάσεις εστίασης. Οι καταναλωτές με υψηλή αντίληψη κινδύνου για την απειλή της πανδημίας του COVID-19 προτιμούν σε μεγάλο βαθμό τις ιδιωτικές εγκαταστάσεις εστίασης (Kim and Lee, 2020). Στο ίδιο πλαίσιο, οι Yang et al. (2020) εστιάζουν στην αξιολόγηση των πρώιμων επιπτώσεων της πανδημίας της νόσου του κορωνοϊού στη ζήτηση των εστιατορίων στις ΗΠΑ. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η αύξηση 1% στα καθημερινά νέα κρούσματα COVID-19 οδήγησε σε 0,0556% μείωση της καθημερινής ζήτησης εστιατορίων, ενώ η προτροπή «Μένουμε Σπίτι» συνδέεται με συλλογική πτώση της ζήτησης κατά 3,30%. Ωστόσο, η έκταση αυτών των μειώσεων ποικίλλει ανά Πολιτεία, εθνικότητα, πολιτική ιδεολογία, συνήθειες διατροφής, και τύπο του εστιατορίου.

Στην Ελλάδα, ο κλάδος εστίασης και ο ευρύτερος τομέας τροφίμων και ποτών (F&B) υπέστη ένα τεράστιο σοκ το 2020 λόγω των μέτρων αποκλεισμού του COVID-19 που οδήγησαν σε μείωση του τζίρου κατά 40%, σύμφωνα με την Πανελλήνια Ομοσπονδία Εστιατορίων και Συναφών Επαγγελματιών (ΠΟΕΣΕ). Σύμφωνα με τα στοιχεία της ομοσπονδίας, το 75,4% όλων των επιχειρήσεων εστιατορίων ανέστειλαν τη λειτουργία τους μέσα στο 2020 αφήνοντας περίπου 200.000 υπαλλήλους σε προγράμματα άδειας. Αυτές οι θέσεις εργασίας κινδυνεύουν καθώς περισσότερες από τέσσερις στις 10 επιχειρήσεις του κλάδου φαίνεται να αντιμετωπίζουν σοβαρά προβλήματα ρευστότητας με επαγόμενη ξαφνική αύξηση της ανεργίας εάν οι εταιρείες αυτές προχωρήσουν σε απολύσεις όταν σταματήσει η κρατική βοήθεια. Αυτό θα είναι το αποτέλεσμα είτε της διακοπής της επιχειρηματικής δραστηριότητας είτε του φόρτου των συσσωρευμένων υποχρεώσεων και της μειωμένης ζήτησης, καθώς η επιστροφή στην οικονομική και κοινωνική «κανονικότητα» θα πραγματοποιηθεί σταδιακά (GTP Headlines, 2021).

Μελέτη της Peistikou (2021) επικεντρώνεται στη διερεύνηση του αντίκτυπου του COVID-19 στα ελληνικά εστιατόρια και στον καθορισμό των προκλήσεων και των τάσεων που φέρνει η πανδημία. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα ελληνικά εστιατόρια αντιμετωπίζουν προβλήματα βιωσιμότητας λόγω της πανδημίας παρόμοια με αυτά που αντιμετωπίζουν τα εστιατόρια παγκοσμίως. Ωστόσο, νέα είδη εστιατορίων, προϊόντων και υπηρεσιών φαίνεται να κάνουν την εμφάνισή τους λόγω της πανδημίας. Παρ' όλα αυτά, αυτό το καθεστώς εξελίσσεται ακόμη και οι κυβερνήσεις, οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι αγωνίζονται να το καθορίσουν προκειμένου να ανταποκριθούν.

Περίπου 80.000 εστιατόρια και καφετέριες που απασχολούν περίπου 410.000 άτομα έκλεισαν τον Σεπτέμβριο του 2020 και έκτοτε έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν μόνο υπηρεσίες παράδοσης και παραλαβής. Η Ελλάδα, η οποία τα πήγε σχετικά καλά στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αναγκάστηκε να επιβάλει μερικό lockdown τον Νοέμβριο του 2020, αφού άρχισαν να αυξάνονται οι μολύνσεις και υπό την πολύ μεγάλη πίεση του αδύναμου συστήματος υγείας που είχε αποδυναμωθεί πολύ από την οικονομική κρίση του 2008 και για μία ολόκληρη δεκαετία (Reuters, 2021).

Από την άλλη πλευρά, το σταθερό κόστος για τη λειτουργία μιας επιχείρησης στην Ελλάδα είναι γενικά υψηλό. Ως εκ τούτου, υπάρχει ανάγκη για μια μακρά και ευημερούσα περίοδο. Η επιβολή των μέτρων αποκλεισμού και αποστασιοποίησης σε ταβέρνες, εστιατόρια και ξενοδοχεία, ανάγκασε τους επιχειρηματίες στα ελληνικά νησιά να επιβιώσουν όλη την περίοδο του lockdown από τα χρήματα που εξοικονομήθηκαν από τα προηγούμενα έτη. Αυτό θα μπορούσε να λειτουργήσει αν το όραμα για το μέλλον του ελληνικού τουρισμού από το 2021 και μετά ήταν αισιόδοξο (Medoná et al., 2021). Σε κάθε περίπτωση, για νησιά όπως η Σαντορίνη, η Μύκονος ή η Πάρος που ζουν από την τουριστική βιομηχανία, είναι σαφές ότι τόσο τα ξενοδοχεία όσο και τα εστιατόρια είχαν πολύ σοβαρές επιπτώσεις από την εξελισσόμενη πανδημία COVID-19.

Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων του κλάδου εστίασης λόγω της πανδημίας, η ελληνική κυβέρνηση διέθεσε περίπου 1 δισεκατομμύριο ευρώ σε 65.000 επιχειρήσεις του κλάδου, οι οποίες συμμετείχαν σε έναν ή περισσότερους γύρους επιστρεπτέας προκαταβολής. Επιπλέον, Και από τους 410.000 υπαλλήλους στον κλάδο, περίπου 260.000 πήραν κάποια στιγμή άδεια και το κράτος διέθεσε 720 εκατομμύρια αποζημίωση για να συμπληρώσει τους μισθούς τους. Τον Απρίλιο του 2021, η ελληνική κυβέρνηση ανακοίνωσε την επιδότηση του κλάδου τροφίμων και ποτών της χώρας με 330 εκατομμύρια ευρώ για να βοηθήσει στην ανάρρωση μετά τον COVID-19. Τα ποσά αυτά δεν θα είναι επιστρεπτέα (Paravantes, 2021).

Πίνακας 5-6 Σύνοψη απόδοσης ξενοδοχειακού κλάδου, κρίση 2008 και κρίση COVID-19 με το Balance Scorecard

Οικονομικές προοπτικές			Πελάτες		
Στόχοι	2008-2015	2019-2020	Στόχοι	Και στις 2 κρίσεις	
Επιβίωση	Βελτίωση περιθωρίων EBITDA το 2015 (24% από 20% το 2010). Μείωση τιμών πακέτων (-8%) λόγω capital controls και αυξημένων μεταναστευτικών ροών. Μείωση μέσης ημερήσιας δαπάνης ξένων τουριστών (-9,4%) το 2016.	Αναμένεται ανάκαμψη της βιομηχανίας φιλοξενίας εντός των επόμενων τριών ετών ανάλογα και με τα ποσοστά εμβολιασμού στην χώρα	Νέα προϊόντα	-	
Επιτυχία	Αύξηση πωλήσεων +18% την περίοδο 2008-2015. Αύξηση online πωλήσεων +16% το 2016. Μέση αύξηση πωλήσεων +47,1% την περίοδο 2015-2018		Προσφορά	Βελτίωση ποιότητας υπηρεσιών	
Ευημερία	Αύξηση λειτουργικού κόστους λόγω βελτιωμένων υπηρεσιών και μείωση του κόστους εργασίας λόγω μείωσης μισθών του ανθρώπινου δυναμικού		Προμηθευτές	-	
Στόχοι		Εσωτερικές διαδικασίες Αποτελέσματα	Αποτελέσματα	Μάθηση & Ανάπτυξη Στόχοι 2019-2020	
Τεχνολογική δυνατότητα	-	-	-	Τεχνολογική ηγεσία	Ψηφιακός μετασχηματισμός
Κατασκευαστική υπεροχή	-	-	-	Μάθηση παρασκευής	-
Σχεδιαστική παραγωγικότητα	-	-	-	Εστίαση στο προϊόν	Βελτίωση ποιότητας υπηρεσιών
Εισαγωγή νέου προϊόντος	-	-	-	Χρόνος εισαγωγής στην αγορά	-

Πίνακας 5-7 Σύνοψη απόδοσης κλάδου εστίασης, κρίση COVID-19 με το Balance Scorecard

Οικονομικές προοπτικές			Πελάτες	
Στόχοι	2019-2020	2019-2020	Στόχοι	2019-2020
Επιβίωση	Αναστολή λειτουργίας στο 75,4% όλων των επιχειρήσεων εστιατορίων. Σοβαρά προβλήματα ρευστότητας με επαγόμενη ξαφνική αύξηση της ανεργίας	Πολλά προβλήματα επιβίωσης του κλάδου της εστίασης λόγω των αυστηρών μέτρων κατά της πανδημίας (lockdown, αποστασιοποίηση).	Νέα προϊόντα	Νέα είδη εστιατορίων, προϊόντων και υπηρεσιών
Επιτυχία	Μείωση τζίρου -40%		Προσφορά	Αύξηση ικανοποίησης πελατών μέσω της απόκτησης πληροφοριών για τον πελάτη και τις προτιμήσεις του, ενημερωτικά δελτία ηλεκτρονικού ταχυδρομείου
Ευημερία	Οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις αποδείχθηκαν πιο ανθεκτικές		Προμηθευτές	-
Εσωτερικές διαδικασίες			Μάθηση & Ανάπτυξη	
Στόχοι	2008-2015	2019-2020	Στόχοι	2019-2020
Τεχνολογική δυνατότητα	-	Βελτίωση παρουσίας στο διαδίκτυο, άμεση επικοινωνία με τον καταναλωτή, υπηρεσία χωρίς επαφή	Τεχνολογική ηγεσία	
Κατασκευαστική υπεροχή	-	-	Μάθηση παρασκευής	-
Σχεδιαστική παραγωγικότητα		Αύξηση δημιουργικότητας για τη διατήρηση των εισροών σε ικανοποιητικό επίπεδο	Εστίαση στο προϊόν	Νέα είδη εστιατορίων, προϊόντων και υπηρεσιών
Εισαγωγή νέου προϊόντος	-	Νέα είδη εστιατορίων, προϊόντων και υπηρεσιών	Χρόνος εισαγωγής στην αγορά	-

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

6.1 Γενικά συμπεράσματα

Η παρούσα διπλωματική εξέτασε τις επιπτώσεις της πανδημίας του COVID-19 στην ελληνική οικονομία εστιάζοντας στα αποτελέσματα των κλάδων των ξενοδοχείων και της εστίασης σε σχέση με την κρίση του 2008. Σύμφωνα με την βιβλιογραφία οι κλάδοι που άντεξαν κατά την κρίση του 2008, όπως ο τουρισμός, οι μεταφορές και τα ξενοδοχεία επιβαρύνθηκαν σημαντικά κατά την υγειονομική κρίση του COVID-19.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πανδημία COVID-19 άλλαξε τον επιχειρηματικό κόσμο κατά έναν πρωτοφανή τρόπο και οι συνέπειες της πανδημίας έχουν αισθητές σε όλο τον κόσμο. Με τη νέα πραγματικότητα της πανδημίας, οργανισμοί και άτομα αντιμετωπίζουν τις επιπτώσεις του ιού με τους οργανισμούς να εμπλέκονται σε νέα επιχειρηματικά μοντέλα για την προστασία των εργαζομένων τους και τους εργαζόμενους να υφίστανται μία ριζική αλλαγή στον τρόπο και τον τόπο εργασίας τους μέσω της τηλεργασίας.

Κατά δεύτερον, η πανδημία του κορωνοϊού είναι μια υγειονομική κρίση, αλλά επιπλέον και μια κοινωνικοπολιτική ή ανθρωπογενής καταστροφή εάν το επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται στην οικονομική ανάπτυξη μέσω της διαχείρισης της πανδημίας. Υπό το πρίσμα αυτό, θα μπορούσε να ερευνηθεί ως οικονομική κρίση, εάν εστιάζει στις πολιτικές ή επιχειρηματικές πράξεις και τις συνέπειες της στην οικονομία. Πράγματι, κατηγοριοποιώντας το γεγονός και διερευνώντας διάφορες σχετικές μελέτες, η Διπλωματική κατέδειξε ότι η κρίση του COVID-19 έχει αρκετά κοινά σημεία με την κρίση του 2008 και παρέχει συγκρίσιμα μοτίβα σε μικρότερη κλίμακα. Περαιτέρω, σε όλον τον κόσμο, η πανδημία του κορωνοϊού συνοδεύεται από το στίγμα και την ευθύνη των κοινοτήτων για την εξάπλωση της. Χώρες που μολύνθηκαν από επισκέπτες άλλων χωρών είτε διότι οι πρώτες δεν είχαν λάβει τα σωστά μέτρα προστασίας είτε επειδή οι επισκέπτες δεν είχαν φροντίσει να ελέγξουν εάν είναι φορείς ή ασθενείς, οδηγήθηκαν σε προβλήματα στο διακρατικό εμπόριο, τροφοδοτώντας περαιτέρω οικονομική αναταραχή. Σε ένα επόμενο στάδιο, όπως συνέβη και στην κρίση του 2008, οι άνθρωποι ανέπτυξαν και ψυχολογικά προβλήματα, ιδίως στις περιπτώσεις που προϋπήρχαν

καταθλιπτικές και αγχώδεις διαταραχές. Αυτό, εντέλει, διαμόρφωσε την ατομική και κοινωνική συμπεριφορά των ανθρώπων και την αλληλεπίδραση με άλλους.

Δεδομένης της μετάδοσης του COVID-19 από άνθρωπο σε άνθρωπο, είναι σαφές ότι ο τουρισμός και η εστίαση είναι δύο κλάδοι που επηρεάστηκαν περισσότερο από άλλους καθώς ο φόβος της μετάδοσης είναι πολύ ισχυρότερος από τον φόβο της οικονομικής αποτυχίας που ήταν κυρίαρχος στην κρίση του 2008. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση έδειξε ότι η πανδημία του κορονοϊού μπορεί να δημιουργήσει βαθιές αλλαγές στη σκέψη του τουρίστα και να αλλάξει ριζικά ακόμα και τον τρόπο που οι άνθρωποι θα πραγματοποιούν τα ταξίδια τους στο μέλλον. Αυτό ενδεχομένως να προκύψει εάν ο φόβος για την εξάπλωση του ιού εξακολουθήσει να υπάρχει παρά τα μέτρα που λαμβάνουν οι κυβερνήσεις ανά τον κόσμο για τον περιορισμό της εξάπλωσης της πανδημίας. Σε κάθε περίπτωση, αν προκύψει ένα φαινόμενο παθογόνου παράγοντα στον τουριστικό κλάδο, τότε θα διαμορφώσει την ταξιδιωτική συμπεριφορά με σημαντικό τρόπο και θα διαφέρει πολύ περισσότερο σε σοβαρότητα από τον μειωμένο αριθμό ταξιδιωτών και κρατήσεων ως άμεση συνέπεια της πανδημίας και των ταξιδιωτικών περιορισμών επί του παρόντος.

Εν κατακλείδι, η πανδημία του COVID-19 οδήγησε στη μεγαλύτερη παγκόσμια ύφεση από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι χώρες της Νότιας Ευρώπης έχουν επηρεαστεί ιδιαίτερα με αποτέλεσμα ο τουριστικός κλάδος και ο κλάδος εστίασης στην Ελλάδα να έχουν υποστεί αρκετά σοβαρές συνέπειες από την πανδημία. Με βάση τις μελέτες και τα στατιστικά στοιχεία που παρατέθηκαν στην Διπλωματική ενδέχεται η ανεργία των νέων να αυξηθεί ακόμα περισσότερο και η εξελισσόμενη πανδημία να οδηγήσει σε μακροπρόθεσμες αλλαγές στην οικονομία, με περισσότερη τηλεργασία, πιθανώς υψηλότερη παραγωγικότητα και ανάπτυξη και βέβαιη αλλαγή της συμπεριφοράς των καταναλωτών. Στον κλάδο της εστίασης, η ταχεία και καταστρεπτική εξάπλωση του COVID-19 έχει μεταμορφώσει τη βιομηχανία εστιατορίων παγκοσμίως με πελάτες, οργανισμούς και προμήθειες που προσπαθούν να επιβιώσουν, εφαρμόζοντας νέα επιχειρηματικά μοντέλα, αντιλήψεις και συνήθειες προκειμένου να προσαρμοστούν στη νέα «κανονικότητα».

6.2 Περιορισμοί έρευνας

Παρά τον καλό σχεδιασμό της έρευνας, δεν κατέστη δυνατόν να βρεθούν κλαδικά στοιχεία για τον κλάδο της εστίασης. Κατά δεύτερον, δεν κατέστη εφικτό να βρεθούν συνολικά κλαδικά στοιχεία για τους δυο εξεταζόμενους κλάδους καθώς ακόμα η πανδημία εξελίσσεται. Εντούτοις, κατέστη σαφές ότι ο ξενοδοχειακός κλάδος είχε καλύτερες επιδόσεις κατά τη διάρκεια της πανδημίας τόσο κατά την κρίση του 2008 όσο και κατά την τρέχουσα υγειονομική / οικονομική κρίση του COVID-19.

6.3 Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Κατά τη συγγραφή της παρούσας, η πανδημία του COVID-19 βρίσκεται σε εξέλιξη και κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει πόσο θα διαρκέσει η κρίση ή ποιες περαιτέρω επιπτώσεις μπορεί να υπάρξουν από την άποψη των περιορισμών στην κινητικότητα ή την κοινωνική αποστασιοποίηση που πρέπει να τηρείται για να αποφευχθεί η εξάπλωση της μετάδοσης. Με αυτή την έννοια, από κοινωνιολογική και ανθρωπολογική άποψη υπάρχουν επίσης μια σειρά από ερωτήματα σχετικά με τον κοινωνικό αντίκτυπο αυτής της κρίσης στα μέρη που αποτελούν δημοφιλείς τουριστικούς προορισμούς όπως η Ελλάδα.

Εκτιμούμε ότι, εκτός από μια σημαντική αίσθηση σύγχυσης, ταλαιπωρίας και κοινωνικής αναταραχής μεταξύ του πληθυσμού, οι τουρίστες θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως δυνητικοί φορείς του ιού και ως εκ τούτου απειλή. Αυτή η αντίληψη κινδύνου θα μπορούσε, δυνητικά, να προκαλέσει νέες φοβίες για τον τουρισμό ή να προκαλέσει αύξηση σε αυτούς τους προορισμούς όπου υπάρχει ήδη μία αυξημένη ανησυχία για τις επισκέψεις τουριστών. Θα ήταν ενδιαφέρον να εξεταστεί κατά πόσον μπορεί να γεννηθεί μιας μορφής τουριστοφοβία στο άμεσο μέλλον και ανάλογα με την διάρκεια της πανδημίας, αλλά και ο ρόλος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη διάδοση αντιλήψεων και διακρίσεων που προκαλούνται από πανδημίες που επηρεάζουν την εικόνα των προορισμών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Bryant, R.C., Γκαργκάνας, Ν.Χ. και Ταβλάς, Γ.Σ. (2002). *Οικονομικές Επιδόσεις Και Προοπτικές Της Ελλάδας*. Τράπεζα της Ελλάδος.
- Κατσίκας, Δ.Χ., Αναστασάτου, Μ., Νίτση, Ε., και Πετραλιάς, Α., (2018). Διαρθρωτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα κατά τη Διάρκεια της Κρίσης: 2010-2014. Επισκόπηση, Αποτίμηση και Προτάσεις Πολιτικής. ΕΛΙΑΜΕΠ.
- Μιχοπούλου, Σ., (2014). Κρίση χρέους, δημοσιονομική λιτότητα και οικονομική κρίση στην Ευρωζώνη. *Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Μελέτες / 30*.
- Μουρμούρας, Ι.Α., (2014). *Η Διπλή Κρίση, Τόμος Β' Η Στρατηγική Εξόδου*, Εκδόσεις Γερμανός, Θεσσαλονίκη.
- Τράπεζα της Ελλάδος (2020). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2019*.
- Χαρδούβελης, Γ., (2011). Το χρονικό της διεθνούς και συνακόλουθης ελληνικής και ευρωπαϊκής κρίσης: αίτια, επιπτώσεις, αντιδράσεις, προοπτική από: *Διεθνής Κρίση στην Κρίση της Ευρωζώνης και της Ελλάδας: Τι μας επιφυλάσσει το μέλλον*, Εκδόσεις Λιβάνη, σελ. 32-128.

Ξενόγλωσση

- Algean Property (2019). *Hotel Industry Report, Facts, Trends and Prospects in Greece 2019*.
- Alter, A. and Schüller, Y.S., (2012). Credit spread interdependencies of European states and banks during the financial crisis. *Journal of Banking & Finance*, 36(12), pp.3444-3468.
- Arner, D.W., (2009). The global credit crisis of 2008: Causes and consequences. *Int'l Law.*, 43, pp.91-136.
- Baily, M.N., Litan, R.E. and Johnson, M.S., (2008). *The origins of the financial crisis*. Initiative on Business and Public Policy at Brookings, Fixing Finance Series, Paper 3.
- Ball, L., (2016). *The FED and Lehman Brothers* NBER Working Paper, w22410.
- Baqae, D.R. and Farhi, E., (2020). Productivity and misallocation in general equilibrium. *The Quarterly Journal of Economics*, 135(1), pp.105-163.
- Barrett, P., Das, S., Magistretti, G., Pugacheva, E. and Wingender, P., (2021). *After-Effects of the COVID-19 Pandemic: Prospects for Medium-Term Economic Damage*. International Monetary Fund.
- Berkmen, S.P., Gelos, G., Rennhack, R. and Walsh, J.P., (2012). The global financial crisis: Explaining cross-country differences in the output impact. *Journal of International Money and Finance*, 31(1), pp.42-59.
- Bloom, N., Bunn, P., Mizen, P., Smietanka, P. and Thwaites, G., (2020). *The impact of Covid-19 on productivity*. NBER, No. w28233.

- Bordo, M.D., (2008). *An historical perspective on the crisis of 2007-2008*. NBER No. w14569.
- Boussia, N., Papadimitriou, P. and Trakas, T., (2016). *In Focus: Greece*. HVS
- Brenner, B., (2018). Transformative sustainable business models in the light of the digital imperative—A global business economics perspective. *Sustainability*, 10(12), pp.1-25.
- Brizek, M.G., Frash, R.E., McLeod, B.M. and Patience, M.O., (2021). Independent restaurant operator perspectives in the wake of the COVID-19 pandemic. *International Journal of Hospitality Management*, 93, pp. 1-9.
- Chan, J.F.W., Yuan, S., Kok, K.H., To, K.K.W., Chu, H., Yang, J., Xing, F., Liu, J., Yip, C.C.Y., Poon, R.W.S. and Tsoi, H.W., 2020. A familial cluster of pneumonia associated with the 2019 novel coronavirus indicating person-to-person transmission: a study of a family cluster. *The Lancet*, 395(10223), pp.514-523.
- Chen, W.K., Riantama, D. and Chen, L.S., (2021). Using a text mining approach to hear voices of customers from social media toward the fast-food restaurant industry. *Sustainability*, 13(1), pp. 1-17-.
- Claeys, G., Darvas, Z., Demertzis, M. and Wolff, G.B., (2021). The great COVID-19 divergence: managing a sustainable and equitable recovery in the European Union. *Policy Contribution Issue 11/21*, Bruegel.
- Council of the European Union (2017). *Greece's finances stabilized, the excessive deficit procedure is closed*. 11240/17.
- Dachs, B., (2018). The impact of new technologies on the labour market and the social economy. European Parliamentary Research Service.
- De Grauwe, P., (2010). *Crisis in the eurozone and how to deal with it*. CEPS Policy Brief, No. 204.
- De Haas, R. and Van Horen, N., (2012). International shock transmission after the Lehman Brothers collapse: Evidence from syndicated lending. *American Economic Review*, 102(3), pp.231-37.
- del Mar Alonso-Almeida, M. and Bremser, K., (2013). Strategic responses of the Spanish hospitality sector to the financial crisis. *International Journal of Hospitality Management*, 32, pp.141-148.
- Dokov, H., Milkova, K. and Stamenkov, I., (2020). Socio-economic Effects of COVID-19 in Bulgaria: A Spatial Analysis. *Territorial Governance*, 2, pp.96-117.
- Dubey, S., Biswas, P., Ghosh, R., Chatterjee, S., Dubey, M.J., Chatterjee, S., Lahiri, D. and Lavie, C.J., (2020). Psychosocial impact of COVID-19. *Diabetes & Metabolic Syndrome: Clinical Research & Reviews*, 14(5), pp.779-788.
- Economides, G. and Philippopoulos, A., (2020). The macroeconomic impact of covid-19 on the Greek economy and policies from now on. In *The Economic Impact of COVID-19 in Greece* (Edited by Vassilis Monastiriotis and Philipp Katsinas) GreeSE Papers (pp.7-18).
- European Commission (2020). *Study on the financial sector in Greece during the economic adjustment programmes: 2010-2018*.
- European Union (1992). *Treaty On European Union*

- Ferreira, P., Pereira, É.J.D.A.L., da Silva, M.F. and Pereira, H.B., (2019). Detrended correlation coefficients between oil and stock markets: The effect of the 2008 crisis. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 517, pp.86-96.
- Frame, W.S., Fuster, A., Tracy, J. and Vickery, J., (2015). The rescue of Fannie Mae and Freddie Mac. *Journal of Economic Perspectives*, 29(2), pp.25-52.
- Gabčanová, I., 2012. Human resources key performance indicators. *Journal of competitiveness*, 4(1), pp. 117-128.
- Giannopoulou, I. and Tsobanoglou, G.O., (2020). COVID-19 pandemic: challenges and opportunities for the Greek health care system. *Irish journal of psychological medicine*, 37(3), pp.226-230.
- Gibson, H.D., Palivos, T. and Tavlás, G.S., (2014). The crisis in the euro area: An analytic overview. *Journal of Macroeconomics*, 39, pp.233-239.
- Gibson, H.D., Hall, S.G. and Tavlás, G.S., (2012). The Greek financial crisis: Growing imbalances and sovereign spreads. *Journal of International Money and Finance*, 31(3), pp.498-516.
- Gikas, G., Hyz, A. and Tagkas, P., (2012). Global Financial Crisis and Greek Debt Crisis. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Oeconomica* 273.
- Goldfarb, A. and Tucker, C., 2019. Digital economics. *Journal of Economic Literature*, 57(1), pp.3-43.
- Grammatikos, T. and Vermeulen, R., (2012). Transmission of the financial and sovereign debt crises to the EMU: Stock prices, CDS spreads and exchange rates. *Journal of International Money and Finance*, 31(3), pp.517-533.
- Grant Thornton, (2020). A study on the effects of Covid-19 on Greek businesses & the economy
- Guerrieri, V., Lorenzoni, G., Straub, L. and Werning, I., (2020). *Macroeconomic implications of COVID-19: Can negative supply shocks cause demand shortages?* NBER, No. w26918.
- Hardouvelis, G. and Gkionis, I., (2016). A decade long economic crisis: Cyprus versus Greece. *Cyprus Economic Policy Review*, 10(2), pp.3-40.
- Ho, C.S., Chee, C.Y. and Ho, R.C., (2020). Mental health strategies to combat the psychological impact of COVID-19 beyond paranoia and panic. *Ann Acad Med Singapore*, 49(1), pp.1-3.
- ILO (2020). *Promoting employment and decent work in a changing landscape*. International Labour of Conference.
- IMF (2021). *World Economic Outlook Update*. International Monetary Fund.
- Kaplan, R.S. and Norton, D.P., (2005). The balanced scorecard: measures that drive performance. *Harvard business review*, 83(7), pp.71-79.
- Khan, N., Hassan, A.U., Fahad, S. and Naushad, M., (2020). *Factors affecting tourism industry and its impacts on global economy of the world*.

- Kim, J. and Lee, J.C., (2020). Effects of COVID-19 on preferences for private dining facilities in restaurants. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 45, pp.67-70.
- Kitsios, F., Grigoroudis, E., Giannikopoulos, K., Doumpos, M. and Zopounidis, C., (2015). Strategic decision making using multicriteria analysis: new service development in Greek hotels. *International journal of data analysis techniques and strategies*, 7(2), pp.187-202.
- Knight, F.H., (1921). The place of profit and uncertainty in economic theory in *Risk, Uncertainty and Profit*.
- Körner, K., Schattenberg, M., Heymann, E., Schneider, S. and AG, D.B., (2018). Digital economics. *Deutsche Bank Research. EU Monitor*.
- Kousi, T., Mitsi, L.C. and Simos, J., (2021). The early stage of COVID-19 outbreak in Greece: a Review of the National Response and the Socioeconomic Impact. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(1), pp.322-339.
- Kräussl, R., Lehnert, T. and Stefanova, D., (2016). *The European sovereign debt crisis: What have we learned?* CFS Working Paper Series, No. 567.
- Li, Z., Zhang, S., Liu, X., Kozak, M. and Wen, J., (2020). Seeing the invisible hand: Underlying effects of COVID-19 on tourists' behavioral patterns. *Journal of Destination Marketing & Management*, 18, pp.1-13.
- Lyrintzis, C., (2011). *Greek politics in the era of economic crisis: reassessing causes and effects*. GreeSE Paper No 45.
- Makrydakis, S., Tzavalis, E. and Balfoussias, A., (1999). Policy regime changes and the long-run sustainability of fiscal policy: an application to Greece. *Economic Modelling*, 16(1), pp.71-86.
- Mariolis, T., Rodousakis, N. and Soklis, G., (2020). The COVID-19 multiplier effects of tourism on the Greek economy. *Tourism Economics*, pp.1-8.
- Markantonatou, M., (2013). *Diagnosis, Treatment, and Effects of the Crisis in Greece: A "Special Case" or a "Test Case"?* MPIfG Discussion Paper 13/3.
- Mavridis, S., (2018). Greece's economic and social transformation 2008–2017. *Social Sciences*, 7(1), pp. 1-14.
- Medová, N., Macková, L. and Harmacek, J., (2021). The Impact of COVID-19 on Hospitality Industry in Greece and Its Treasured Santorini Island. *Sustainability*, 13(14), pp.1-14.
- Mihaljek, D., (2010). The spread of the financial crisis to central and eastern Europe: Evidence from the BIS data. In *Money, banking and financial markets in central and eastern Europe* (pp. 5-31). Palgrave Macmillan, London.
- Morard, B., Stancu, A. and Jeannette, C., 2013. Time evolution analysis and forecast of key performance indicators in a balanced scorecard. *Global Journal of Business Research*, 7(2), pp.9-27.
- Mylonas, Π., and Tzakou-Lambropoulou, N., (2017). *Survey of Greek SMEs Accommodation sector*. NBG Economic Analysis Department
- Nelson, R.M., Belkin, P. and Jackson, J.K., (2015). *The Greek debt crisis: Overview and implications for the United States*. CRS Report

- Nelson, R.M., Belkin, P. and Mix, D.E., (2011). *Greece's debt crisis: Overview, policy responses, and implications*. Library of Congress Washington DC Congressional Research Service.
- OECD (2020). *Tax and fiscal policy in response to the Coronavirus crisis: Strengthening confidence and resilience*.
- Ospina, J. and Uhlig, H., (2018). *Mortgage-backed securities and the financial crisis of 2008: a post-mortem*. NBER, No. w24509.
- Ozturk, S. and Sozdemir, A., (2015). Effects of global financial crisis on Greece economy. *Procedia Economics and Finance*, 23, pp.568-575.
- Papadimitriou, P. and Trakas, T. (2008). *The changing face of the Greek hospitality industry*. HVS.
- Papadimitriou, P., Boussia, N., (2019), The Impact of COVID-19 on Hotel Occupancy Levels in Athens and Thessaloniki. HVS
- Papanikos, G.T., (2020). The impact of the Covid-19 pandemic on Greek tourism. *Athens J Tourism*, 7, pp.87-100.
- Peistikou, M., (2021). Restaurants Industry in the Covid-19 Era: Challenge or Opportunity?. In *Strategic Innovative Marketing and Tourism in the COVID-19 Era: 9th ICSIMAT Conference 2020* (pp. 153-162). Springer International Publishing.
- Politis, I., Georgiadis, G., Nikolaidou, A., Kopsacheilis, A., Fyrogenis, I., Sdoukopoulos, A., Verani, E. and Papadopoulos, E., (2021). Mapping travel behavior changes during the COVID-19 lock-down: a socioeconomic analysis in Greece. *European Transport Research Review*, 13(1), pp.1-19.
- Polyzos, S., Samitas, A. and Spyridou, A.E., (2020). Tourism demand and the COVID-19 pandemic: An LSTM approach. *Tourism Recreation Research*, pp.1-13.
- Qiu, R.T., Park, J., Li, S. and Song, H., (2020). Social costs of tourism during the COVID-19 pandemic. *Annals of Tourism Research*, 84, pp.1-15.
- Rose, A.K. and Spiegel, M.M., (2010). Cross-country causes and consequences of the 2008 crisis: International linkages and American exposure. *Pacific Economic Review*, 15(3), pp.340-363.
- Sadiku, M., Sadiku, L. and Berisha, N., (2014). The financial crisis in Greece and its impacts on western Balkan countries. In *Economic Crisis in Europe and the Balkans* (pp. 27-38). Springer, Heidelberg.
- Sharma, A. and Nicolau, J.L., (2020). An open market valuation of the effects of COVID-19 on the travel and tourism industry. *Annals of Tourism Research*, 83, pp. 1-5.
- Shorter, G.W., (2008). *Bear Stearns: Crisis and "rescue" for a major provider of mortgage-related products*. Congressional Research Service.
- Song, H.J., Yeon, J. and Lee, S., (2021). Impact of the COVID-19 pandemic: Evidence from the US restaurant industry. *International Journal of Hospitality Management*, 92, pp.1-8.
- Sostero, M., Milasi, S., Hurley, J., Fernandez-Macias, E. and Bisello, M., (2020). Teleworkability and the COVID-19 crisis: a new digital divide? *JRC Working Papers Series on Labour, Education and Technology*, No. 2020/05.

- Stojkoski, V., Utkovski, Z., Jolakoski, P., Tevdovski, D. and Kocarev, L., 2020. The socio-economic determinants of the coronavirus disease (COVID-19) pandemic. doi: <https://doi.org/10.1101/2020.04.15.20066068>
- Strauss-Kahn, M.O., (2020). *Can we compare the COVID-19 and 2008 crises?* SUERF Policy Note No 164.
- Tsiotras, G.D., Tsiotras, P.G. and Fotiadis, T.A., (2016). Enabling quality in the tourism industry: An evaluation of business excellence in Greek hotels. *Global Business and Organizational Excellence*, 35(3), pp.44-57.
- Uğur, N.G. and Akbıyık, A., (2020). Impacts of COVID-19 on global tourism industry: A cross-regional comparison. *Tourism Management Perspectives*, 36, pp.1-14.
- UNWTO (2020). *Impact assessment of the COVID-19 outbreak on international tourism*.
- Verick, S. and Islam, I., (2010). *The great recession of 2008-2009: causes, consequences and policy responses*. IZA DP No. 4934.
- WEF (2014). *The Global Competitiveness Report 2013–2014*. World Economic Forum.
- Xiao, J., Boschma, R. and Andersson, M., (2018). Resilience in the European Union: the effect of the 2008 crisis on the ability of regions in Europe to develop new industrial specializations. *Industrial and Corporate Change*, 27(1), pp.15-47.
- Yang, Y., Liu, H. and Chen, X., (2020). COVID-19 and restaurant demand: early effects of the pandemic and stay-at-home orders. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32(12), pp. 3809-3833.
- Yang, C.L. and Nair, V., (2014). Risk perception study in tourism: Are we really measuring perceived risk? *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 144, pp.322-327.

Διαδικτυακές Πηγές

- CNN Greece (2020). *ΥΠΟΙΚ: Ύφεση 4,7% το 2020, ανάπτυξη 5,1% το 2021*. Διαθέσιμο: <https://www.cnn.gr/oikonomia/story/217667/ypoik-yfesi-4-7-to-2020-anaptyxi-5-1-to-2021> [πρόσβαση 11 Σεπ. 2021].
- Country Economy (2021). *Greek National Debt*. Διαθέσιμο: <https://countryeconomy.com/national-debt/greece> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- Country Economy (2021α). *Government Budget Deficit*. Διαθέσιμο: <https://countryeconomy.com/deficit> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- European Central Bank (2021). *European banks – how have they coped with the crisis and what lies ahead?* Διαθέσιμο: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/speeches/date/2021/html/ssm.sp210908~81ac33e0a2.en.html> [πρόσβαση 12 Αυγ. 2021].
- European Central Bank (2020). *The COVID-19 crisis and its implications for fiscal policies*. Διαθέσιμο: <https://www.ecb.europa.eu/pub/economic->

- [bulletin/focus/2020/html/ecb.ebbox202004_07~145cc90654.en.html](https://www.ecb.europa.eu/press/pr/2020/html/ecb.ebbox202004_07~145cc90654.en.html) [πρόσβαση 12 Αυγ. 2021].
- European Centre for Disease Prevention and Control (2021). *COVID-19 situation update for the EU/EEA, as of 20 September 2021*. Διαθέσιμο: <https://www.ecdc.europa.eu/en/cases-2019-ncov-eueea> [πρόσβαση 20 Σεπ. 2021].
- Eurostat (2021). *Economic sentiment indicator*. Διαθέσιμο: <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/teibs010/default/table?lang=en> [πρόσβαση 11 Σεπ. 2021].
- Grannis, S. (2016). *Don't Forget The TED Spread*. Διαθέσιμο: <https://seekingalpha.com/article/3828556-dont-forget-ted-spread> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- GTP Headlines (2021). *Greece's Covid-hit Restaurant Owners See 40% Decline in Turnover*. Διαθέσιμο: <https://news.gtp.gr/2021/03/05/greeces-covid-hit-restaurant-owners-see-40-decline-in-turnover/> [πρόσβαση 18 Σεπ. 2021].
- Inflation.eu (2021). *Historic inflation Greece*. Διαθέσιμο: <https://www.inflation.eu/en/inflation-rates/greece/historic-inflation/cpi-inflation-greece.aspx> [πρόσβαση 15 Σεπ. 2021].
- Καδδά, Δ. (2020). *Κομισιόν: Η Ελλάδα το πιο ευάλωτο κράτος στην Ε.Ε. -Στο 9,7% η ύφεση το 2020*. Διαθέσιμο: <https://www.capital.gr/oikonomia/3451277/komision-i-ellada-to-pio-eualoto-kratos-stin-e-e-sto-9-7-i-ufesi-to-2020> [πρόσβαση 11 Σεπ. 2021].
- Krinis, N., (2021). *Greek Hotel Market Expected to Bounce Back Quickly from Covid-19, Says Survey*. Διαθέσιμο: <https://news.gtp.gr/2021/09/14/greek-hotel-market-expected-to-bounce-back-quickly-from-covid-19-says-survey/> [πρόσβαση 15 Σεπ. 2021].
- Macrotrends (2021). *Greece - Unemployment rate*. Διαθέσιμο: <https://www.macrotrends.net/countries/GRC/greece/unemployment-rate> [πρόσβαση 15 Σεπ. 2021].
- Maqui, E. and Morris, R., (2021). *The long-term effects of the pandemic: insights from a survey of leading companies*. *Economic Bulletin Boxes*, European Central Bank, 8. Διαθέσιμο: https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/focus/2021/html/ecb.ebbox202008_06~bad87fcf9b.en.html [πρόσβαση 5 Σεπ. 2021].
- Paravantes, M., (2021). *Greece's Covid-hit F&B Sector to Get €330m in Aid*. Διαθέσιμο: <https://news.gtp.gr/2021/04/02/greeces-covid-hit-fb-sector-to-get-e330m-in-aid/> [πρόσβαση 16 Σεπ. 2021].
- Reuters (2021). *Greek restaurants plea for help as COVID restrictions crush business*. Διαθέσιμο: [Greek restaurants plea for help as COVID restrictions crush business | Reuters](https://www.reuters.com/business/healthcare-pharmaceuticals/greek-restaurants-plea-for-help-as-covid-restrictions-crush-business-2021-09-14/)
- Roland Berger (2020). *This Crisis Is Different – Comparing The Coronavirus Crisis With The Financial Crash*. Διαθέσιμο: <https://www.rolandberger.com/en/Insights/Publications/This-crisis-is-different-Comparing-the-coronavirus-crisis-with-the-financial.html> [πρόσβαση 12 Αυγ. 2021].
- Ruggless, R., (2021). *One year in, COVID-19 pandemic continues to impact independent restaurants*. Διαθέσιμο: <https://www.restaurant-hospitality.com/operations/one-year-covid-19-pandemic-continues-impact-independent-restaurants> [πρόσβαση 8 Σεπ. 2021].

- Statista (2021). *Annualized growth of real GDP in the United States by quarter*. Διαθέσιμο: <https://www.statista.com/statistics/188185/percent-change-from-preceding-period-in-real-gdp-in-the-us/> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- GDP growth in the Euro area 2021*. Διαθέσιμο: <https://www.statista.com/statistics/226122/gdp-growth-in-the-eu-and-the-euro-area-compared-to-same-quarter-previous-year/> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- Statista (2021α). *Business Confidence Index (BCI) in Greece*. Διαθέσιμο: <https://www.statista.com/statistics/623739/business-confidence-in-greece/> [πρόσβαση 11 Σεπ. 2021].
- Statista (2021β). *Net occupancy rates of bedrooms in hotels in Greece from 2012 to 2019*. Διαθέσιμο: <https://www.statista.com/statistics/777961/hotel-bedroom-occupancy-rate-greece/> [πρόσβαση 1 Σεπ. 2021].
- Το Βήμα (2009). *Ομόλογα εκδίδει το ΔΝΤ*. Διαθέσιμο: <https://www.tovima.gr/2009/04/28/finance/omologa-ekdidei-to-dnt> [πρόσβαση 12 Αυγ. 2021].
- Trading Economics (2021). *Greece - Credit Rating*. Διαθέσιμο: <https://tradingeconomics.com/greece/rating> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- Yahoo Finance (2021). *S&P 500 Index*. Διαθέσιμο: <https://finance.yahoo.com/quote/%5EGSPC?p=%5EGSPC> [πρόσβαση 12 Αυγ. 2021].
- World Bank (2021). *Greece, Annual GDP Growth (%)*. Διαθέσιμο: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2020&locations=GR&start=1980> [πρόσβαση 10 Αυγ. 2021].
- World Bank (2021a). *Current account balance (% of GDP) - Greece, Ireland, Spain, Italy, Portugal*. Διαθέσιμο: <https://data.worldbank.org/indicator/BN.CAB.XOKA.GD.ZS?end=2016&locations=GR-IE-ES-IT-PT&start=2008> [πρόσβαση 19 Αυγ. 2021].